

לוחות שנה ציוניים בידיש בקיסרות הרוסית, 1914-1887

נתן כהן

תקציר

המאמר עוסק במדיום מוכר פחות במחקר – בלוח שנה, במובן הרחב של המונח, הדומה יותר לדגם של האלמנך הלועזי. במוקד המאמר יעמדו לוחות שנה בידיש, לשון היום-יום של מרב יהודי מזרח אירופה. מספר הלוחות הללו הלך וגדל בעשורים האחרונים של המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, ובכללם אלה שניצלו עורכיהם להפצה ברבים של רעיון חובת ציון, ולימים הרעיון הציוני. לוחות אלה פורסמו בשלושה מרכזים בולטים של העשייה הציונית לפני מלחמת העולם הראשונה – באודסה, בפניסק ובווילנה. מקצת הלוחות היו בסגנון מקומי ואחרים – על־אזוריים. העורכים, שהיו אישים מוכרים בסביבתם, בחרו לפי ראות עיניהם את מגוון התכנים שהחליטו להביא לקוראים כדי לטעת בהם בראש ובראשונה מודעות לאומית, ובעקבותיה – אהדה לרעיון השיבה לציון והתעניינות בהתיישבות החדשה של היהודים בארץ ישראל.

מילות מפתח: חובת ציון, יידיש, לוח שנה, ספרות, ציונות

לקראת ראש השנה היהודי הוצגו לוחות שנה כפריטים הכרחיים בעגלותיהם, בדוכניהם ובחנויותיהם של מוכרי ספרים.¹ מדובר בפרסום שזמן השימוש בו מוגבל ומכירתו מובטחת, ולכן לא נדרשו מדפיסים ומוציאים לאור להשקיע בעיצובו ובאיכות הנייר אשר הוא הודפס עליו. שמירתו של לוח לאחר השנה שהוא יוחד לה או הכללתו באוצר הספרים של ספרייה לא היו מובנים מאליהם. 'לוחות נטו לשקף זהויות משותפות של אלו שהשתמשו בהם', הן

1 חגית כהן בספרה **בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה**, מאגנס, ירושלים תשס"ו כוללת לוחות שנה ולוחות סוחרים בקטגוריה 'מדריכים שימושיים', ובכללם קובצי חוקים וחוברות תווים. אלה – בעברית, ובייחוד בידיש – מעטים לעומת קטגוריות אחרות שבחנה המחברת בטבלאות המדגם שערכה מתוך 18 רשימות ספרים וקטלוגים של מוכרי ספרים ידועים במזרח אירופה, ובכלל זה גליציה (עמ' 148-162). סך כל ה'מדריכים השימושיים' שנמצאו באותן רשימות היה 89 בעברית ו־37 בידיש. כאמור, קשה לדעת כמה לוחות נמנו בתוך מספרים אלה, מה גם שלוחות נמכרו גם ישירות ממדפיסים, מוציאים לאור ומוכרי ספרים נודדים.

מההיבט המקומי, הן מההיבט החברתי, הלאומי, הדתי או התרבותי.² וכן היה ללוחות כוח מלכד ומתאם כשמדובר בציבור שמאפייניו דומים, אך היה מפוזר גאוגרפית, כמו הציבור היהודי, או לחברת מהגרים מארץ מקור משותפת.

עוד מסוף המאה ה-18 נעשו מקצת לוחות השנה, היהודיים לפחות, 'מפרסומים קטני ממדים הנושאים קוד שימושי, לקבצים תרבותיים, פלא של תמציתיות המעביר מידע שימושי רב בחזות מטעה של צניעות'.³ במחצית השנייה של המאה ה-19 המשיכו מדפיסים יהודים להפיץ לוחות קיר ולוחות כיס, ובהם מידע בסיסי והכרחי לשמירה על מעגל השנה היהודי, ומשנות השבעים גדל מספר הלוחות שחזותם ותוכניהם חדשניים. מתוך מניעים משכיליים ותועלתניים, שבבסיסם השאיפה להרחבת אופקים ולחשיפת תחומי ידע חדשים, ניצלו אישי ציבור וסופרים את התבנית המקובלת של לוח השנה ויצקו לתוכה תכנים חדשים. אלה יכלו להיות משותפים לקהלי יעד מוגדרים בעלי מכנה אזורי, חברתי או פוליטי משותף, או פונים לכלל הציבור ללא הבחנה. מכל הלוחות שהופצו בשוק, אלה ששפתם הייתה יידיש, שפת הדיבור והקריאה של רובם המכריע של יהודי מזרח אירופה, נועדו לספק לקוראים מידע שימושי בחיי היום-יום, היכרות בסיסית עם תולדות העולם ועם ישראל, ביקורת חברתית, תכנים ספרותיים, תובנות לחיים וכל ידע שנחשב מועיל, אך גם מהנה וראוי לבילוי זמן פנוי. כמו לוחות עבריים שהופצו לקראת סוף המאה ה-19, גם כמה מהלוחות בידיש שימשו בימה ליצירת מודעות פוליטית ולטיפוחה.⁴ הצד הקבוע בלוחות, אלה שביידיש ואלה שבעברית, שחולקו תמיד לפי חודשים עבריים, השתנה אך מעט מלוח ללוח, והיו בו מקצת המרכיבים האלה או רובם:

- לוח שנה עברי, ובכלל זה פרשות שבוע, חגים ומועדים, צומות, זמני השקיעה בלילות שבת ובחגים, מועד מולד הלבנה, ספירת העומר, אזכורים קצרים של שינויים בנוסח התפילה לפי המועד. לוח גרגוריאני ולוח יוליאני, ובהם פירוט משתנה של חגים, ימי שמות קדושים וימי הולדת של בני בית המלוכה הרוסי. לעתים נמצא צמוד ללוח מקום ריק לציון ימי הולדת, בר מצווה, נישואים וימי זיכרון.

2 Eviatar Zerubavel, 'Calendars and History: A Comparative Study of Social Organization of National Memory', in: Jeffrey K. Olick (ed.), *Stats of Memory: Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection*, Duke University Press, Durham NC 2003, p. 338; Idem, *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*, University of California Press, London 1985, pp. 70-100; Elisheva Carlebach, *Places of Time: Jewish Calendar and Culture in Early Modern Europe*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA and London 2011, p. 1

3 Carlebach, *ibid.*, p. 66

4 על השינויים בלוחות היהודיים בסוף המאה ה-18 ראו: 59-71, 5-27. *ibid.*, לדיון בהיקף רחב יותר ראו: Katherine Anderson, pp. 334-358; Zerubavel, 'Calendars and History', pp. 334-358; Louise Henson et al. (eds.), 'Almanacs and the Profits of Natural Knowledge', in: *Culture and Science in the Nineteenth-Century Media*, Routledge, London 2004, pp. 97-110.

- סימני קביעות השנה (שנה שלמה או חסרה מבחינת מספר הימים, מעוברת או רגילה) ומספר השנה במחזורי הלבנה (19 שנים) והחמה (28 שנים).
- לעתים הובאו בדיחות בתחתית הלוח החודשי.
- תחזית מזג אוויר שנתית, מחולקת לחודשים.⁵
- שמות ותאריכי לידה של צאצאי בית רומנוב החיים (בית המלוכה הרוסי).
- כרוניקה יהודית, ולעתים גם כללית. חלק זה יכול להיות מצומצם, על פני עמוד אחד, או מפורט יותר, בכמה עמודים. הכרוניקה הובאה בטבלה, ובה רשימה של האירועים החשובים בעיני העורך בתולדות עם ישראל – מאז בריאת העולם, מהמבול, מימי אברהם אבינו או מכל ציון דרך היסטורי אחר. לעתים צורפה לכרוניקה היהודית כרוניקה כללית, ולעתים הן שולבו זו בזו. השנים צוינו בדרך כלל מבריאת העולם, לעתים גם בשילוב השנים בספירת הנוצרים מאז החלה, ולעתים נעשתה הספירה לאחור, מעת פרסום הלוח עד נקודת הזמן הראשונה ברשימה.
- רשימת הירידים בערי רוסיה לפי תאריכים ומקומות. לעתים היה אפשר למצוא רשימות ירידים גם מחוץ לרוסיה.⁶
- תעריפי דואר וטלגרף.
- מסלולי נסיעה במחלקה שלישית ברכבת ותעריפיהם. בכפוף למקום פרסום הלוח פורסמו גם מסלולי ותעריפי נסיעה במעבורת.
- תעריפים שונים ומשתנים, כגון מס בולים, שטרי חוב ושכירות.
- בערים גדולות היה אפשר למצוא לעתים טבלאות של המרות מידות, משקולות ומטבעות.
- רשימות של מדינות, ערי בירה ושליטים.
- בדרך כלל הוקצו העמודים האחרונים של הלוחות (לפעמים גם הראשונים) למגוון פרסומות, הן של מוצרי צריכה, הן של חברות וארגונים.

בעמודים הנותרים, שלאחר המרכיבים הקבועים, ולפי היקף הלוח וכוונותיו של העורך או המוציא לאור, היה אפשר למצוא מגוון משתנה של תכנים עיוניים, ספרותיים, פוליטיים וגם פולקלוריסטיים (כגון פתגמים, אמרות, בדיחות וחידות), שהיו טובים לקריאה בכל עת פנויה. להלן אעסוק בכמה לוחות שנה בעלי מאפיינים ומסרים ציוניים מטעמים של גופים ציבוריים או פרי יוזמתם של אנשים פרטיים שבחרו להעביר את מסריהם בגלוי או במובלע. ברקע הדברים יש לזכור כי בלמברג (לבוב), שמעבר לגבולה של הקיסרות הרוסית, פורסמו

5 על תופעה רבת-שנים זו, שהועתקה מלוחות שנה לא יהודיים, ראו: Maureen Perkins, *Visions of the Future: Almanacs, Time, and Cultural Changes 1775-1870*, Clarendon Press, Oxford 1996, pp. 198-201, 206-212; Faith Wigzell, *Reading Russian Fortunes: Print Culture, Gender and Divination in Russia from 1765*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 38-40.

6 מרבית האוכלוסייה היהודית הייתה עירונית, וכשלושה רבעים ממנה התפרנסו ממסחר ומלאכה. ראו: שמואל אטינגר, *בין פולין לרוסיה*, מרכז שור ומוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 257-279. לכן לא ייפלא שברוב הלוחות נמצאו רשימות כאלה, אשר ללא ספק היו חיוניות לרבים.

שני לוחות ציוניים בידיש בשנים 1896-1912 ובשנים 1908-1914.⁷ עוד ראוי להזכיר את אחיאסף: לוח'עם ספרותי ושימושי, לוח עברי ציוני שימש אכסניה לסופרים ולאנשי רוח ממקומות שונים באירופה שהופץ בוורשה בשנים תרנ"ג-תרס"ה, בהוצאת הספרים הציונית אחיאסף, בעריכתו של בן-אביגדור (אברהם לייב שלקוביץ).⁸ הלוחות שאעסוק בהם להלן ראו אור במרחבי הקיסרות הרוסית ואמיין אותם לפי מקומות הפצתם. כמו שציינתי, לא כל לוח ולא כל השנתונים של אותו לוח נכללו באוספי ספריות, ולכן נדרש חיפוש נרחב לליקוט הלוחות הללו.⁹ על אף היותם של לוחות שנה בידיש מוצר צריכה חיוני אשר התחדש מדי שנה בשנה ומסוף המאה ה-19 הלך מספרם וגדל ואתו מגוון מאפייניהם הספרותיים, החברתיים והפוליטיים הייחודיים, נמצא עד היום מחקר אחד שעוסק בהם עיסוק ממוקד.¹⁰ בהמשך הדברים יתברר כי לוחות מסוימים שימשו מקורות למגוון מחקרים, אך כהכללה עוד אפשר לראות בהם סוגה נשכחת אשר מצפה לחשיפה ראויה.

אודסה

בשנות השישים של המאה ה-19 נעשתה אודסה מרכז יהודי של ספרות והוצאה לאור. במחצית השנייה של אותו עשור נדפסו בה מאה כותרים בערך, רובם בעברית ומקצתם בידיש, אך מספרם של אלה הלך וגדל עם השנים.¹¹ בין הכותרים בידיש שנדפסו באודסה

7 וידישער פֿאַלקס־קאלענדער, בעריכת גרשום באָר; וידישער קאַלענדער, בעריכת משה פרוסטיג.
8 בן אביגדור ערך את שלושת הכרכים הראשונים, שכאמור נשאו בכותרתם את המילה 'עם'. מילה זו הושמטה בלוחות שאחרי כן. ראו ביתר הרחבה: שולמית שלהב, 'מכוונות למעשים: פרק ראשון בתולדות המו"לות העברית החילונית המודרנית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשנ"ד, עמ' 61-66. ראו גם: אלי יואל לוין, 'לוח אחיאסף לשנים 1893-1899 – מונוגרפיה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ע. הקדימו את לוח אחיאסף הקבצים הספרותיים העבריים האסיף לתקופת השנה בעריכת נחום סוקולוב (ורשה, תרמ"ה-תרמ"ט ותרג"ד), כנסת ישראל בעריכת שאול פנחס רבינוביץ (ורשה, תרמ"ז, תרמ"ח) וספר השנה בעריכת סוקולוב (ורשה, תרס"ט-תרס"ו). בסופם של רוב כרכי המאספים הללו נמצא לוח שנה (למעט בשלושת הכרכים האחרונים של האסיף ושל ספר השנה), אף שהמילה 'לוח' אינה נזכרת בכותרותיהם.

9 לוחות רבים ומגוונים נמצאים בספרייה הלאומית בירושלים. לוחות אחרים עלה בידי למצוא בין השאר במכון י"וואץ בניו יורק, ב-New York Public Library, בספריית ליובאוויטש, ניו יורק; בספרייה הלאומית הפולנית בוורשה, בספריית המכון ההיסטורי היהודי בוורשה, בספרייה היגיינלוגית בקרקוב; בספרייה הלאומית הליטאית בוילנה; בספרייה הלאומית הרוסית בפטרבורג ובעוד כמה אוספים. הלוחות הנדונים להלן נמצאו בספרייה הלאומית בירושלים ובספריית ליובאוויטש בניו יורק.

10 משה שאָליט, 'אַלטע און נייע לוחות', פֿון יאָר צו יאָר: אילוסטריטער געזעלשאַפֿטלעכער יאָרבוך, צענטאָס, ורשה 1929, עמ' 21-50. לוחות מסוימים נזכרו במחקרים שונים, אולם לא היו מושא למחקר או מוקד של מחקר.

11 Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881*, Stanford University Press, Stanford, CA 1985, pp. 83-84

נמצאים כמה לוחות שנה; את המפורסמים מהם ערכו יצחק יואל לינצקי ושלוש יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים), שניהם תושבי העיר.¹² אודסה הייתה המקום שנוסדו בו השבועון היהודי-רוסי **ראזסוויט** (*Razsvet*, 1860), והמשכו **סיון** (*Sion*, 1861), בעריכת אוסיפ (יוסף) רבינוביץ ויואכים טרנופול. שם גם פורסמו העיתון העברי הראשון בקיסרות הרוסית **המליץ**, מיסודו ובעריכתו של אלכסנדר צדרבוים, בגלגולו הראשון (1860-1871) והעיתון הראשון ביידיש **קול מבשר** (1862-1871), גם הוא יוזמה של צדרבוים. להבדיל מרוב פלכי תחום המושב, שיידיש הייתה לשונם של קרוב ל-100 אחוז מהיהודים בהם, באודסה – 'בירת האינטליגנציה היהודית-רוסית'¹³ – הייתה יידיש ב-1897 לשונם של 89.5 אחוז מהיהודים.¹⁴ השימוש ברוסית בקרב הדור הצעיר שלמד בבתי הספר השונים הלך ועלה עם השנים. העיר הדרומית הצעירה והחופשית מכבלי השמרנות הדתית נעשתה מרכז לחינוך יהודי מודרני, מקום מושבם של האגודות בני ציון ובני משה ושל הוועד האודסאי של חובבי ציון, ולימים מוקד של הגות, עשייה ועליונות ציונית, לרבות חידוש השימוש בלשון העברית וקידומו.¹⁵ נמשכו אליה סופרים ואישי ציבור וצעירים שביקשו את קרבתם של אישים יהודים מפורסמים. על סף המאה ה-20 הייתה אודסה אחת משתי בירות הספרות היהודיות, כהגדרת דן מירון (הבירה האחרת הייתה ורשה).¹⁶ לצד האינטליגנציה היהודית הדוברת רוסית ולצד מבשרי הלאומיות היהודית ושוחרי השפה העברית היו כאמור רובם של 139,984 יהודי אודסה (בשנת 1897), דוברי יידיש, בעלי השכלה מסורתית ועמלים ב'פרנסות יהודיות' (מסחר ומלאכה) למחייתם.¹⁷

12 יצחק יואל לינצקי, **דער פראקטישער פאָלקסיקאַלענדאַר**, אויף תרל"ו, דפוס אולריך שולצה, אודסה. 1875. לוח זה פורסם באודסה עד תרמ"ה, לא סדיר. לינצקי ערך גם את **קאַלענדאַר פֿיר דער סוחרישער וועלט**, אויף תרמ"ד לפ"ק, דפוס שולצה, אודסה 1883 ועוד. את הלוחות הראשונים (1876-1884) שערך אברמוביץ הוא שלח להדפסה בוילנה ובו'טומיר, שני מרכזי הדפוס המוכרים בקיסרות הרוסית (בין 1836 ל-1863) ואת האחרון מהם באודסה: אברמוביץ [כך], [ש]לום [יעקב], **דער ניטצליכער קאַלענדאַר פֿאַר דיא רוסישע יודען פֿון אויף דעם יאָהר תרמ"ה**, דפוס חיים ופרץ בלעטניצקי, אודסה 1884.

13 יהודה סלוצקי, **העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"א, עמ' 35.

14 נתן כהן, **יידיש בסימן קריאה: מלשון דיבור לשפת תרבות**, מרכז שזר, ירושלים תש"ף, עמ' 64 והערה 4 שם.

15 על מקומם הבולט וצביונם של מחוזות דרום רוסיה בכלל ואודסה בפרט בתנועה הציונית בראשיתה ראו: יוסף גולדשטיין, **בין ציונות מדינית לציונות מעשית: התנועה הציונית הרוסיה בראשיתה**, מאגנס והספרייה הציונית, ירושלים תשנ"א, עמ' 157-171, 207-209.

16 דן מירון, **בורדים במועדם**, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 299. ספרו של מירון משופע מידע על העשייה הספרותית של היהודים בעיר. ראו בעיקר: שם, עמ' 341-355. יעקב פייכמן קבע את המונח 'נוסח אודסה' בספרות העברית: **סופרים בחייהם**, מסדה ומוסד ביאליק, תל אביב תש"ב, עמ' 7-8.

17 על המסחר (בעיקר הזעיר), המלאכה והדלות בקרב יהודי אודסה ראו: Peter W. Shaw, 'The Odessa Jewish Community, 1850-1900: An Institutional History', PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1988, pp. 148-164. ראו גם: א"פ [אנדריי

יחסה של האינטליגנציה היהודית להמון היה מורכב. היו מי שהרגישו ניכור, ואחרים הרגישו צורך 'ללכת אל העם', בעיקר לאחר גלי הפוגרומים משנות השבעים; היו שפנו לכיוון הלאומי, ואחרים – לכיוון הסוציאליסטי.¹⁸ חברי שלוש הקבוצות האחרונות שהזכרתי נזקקו לידיש למימוש כוונותיהם, לרבות אלה ששאפו להחיות את העברית כלשון לאומית. על אף הסלידה המשותפת של מי שנחשבו משכילים, או אינטליגנטים מה'ז'רגון' המגונה, שנחשב בחוגים אלה סממן של הסתגרות, קנאות וקיפאון, גברה בקרבם ההבנה כי רק פנייה להמון בלשונו, גם אם כאמצעי זמני וכשלב מעבר (לאימוץ הלשון הרוסית או העברית), עשויה להביא לתוצאות המקוות.¹⁹ בתי הדפוס והמוציאים לאור בעברית וביידיש שפעלו באודסה הפיקו פרסומים במגוון תחומי ידע ועניין, לרבות כאלה שעסקו בחיבת ציון, בציונות ובהתיישבות בפלשתינה.²⁰

הראשון ממחברי הלוחות הציונים באודסה ועורכיהם היה אברהם יצחק בוכבינדר (בוכבינדער, 1855-1897). שלא כרוב הסופרים שחיו בעיר אך לא נולדו בה, היה בוכבינדר יליד אודסה ובוגר החינוך היהודי המסורתי. בשנות השמונים הוא נעשה חובב ציון, התעניין בהתיישבות היהודים בארץ ישראל ופעל למענה בכמה פרסומים שחיבר וערך. הוא גם חיבר ותרגם או עיבד סיפורים מותחים בלשון קולחת, ובהם סיפורים היסטוריים וטקסטים אקטואליים.²¹ בלקסיקון סופרי יידיש מ-1914²² נכתבו על בוכבינדר לא יותר משני משפטים קצרים, ללא ציון שנות חיים, ונקבע שהוא מחבר שורה של רומני 'שונד' בסגנון שמ"ר.²³ במהדורה המורחבת של הלקסיקון הזה כבר היה היחס אליו שונה, אף

[פבלוביץ'] סובוטין, בתחום מושבם של היהודים: קטעי מחקר כלכליים במערב רוסיה ובדרום מערב, קיי 1887, ב, קדימה, תל אביב תשפ"א, עמ' 231-297.

18 יהודה סלוצקי, 'צמיחתה של האינטליגנציה היהודית-רוסית', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, מרכז שזר, ירושלים תשנ"ג, בעיקר עמ' 296-297. ראו גם: ישעיה טרונק, 'די אנהייבן פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג', בתוך: ג' [גריגארי] אראנסאן ואחרים (עורכים), די געשיכטע פון בונד, באנד 1, אונזער צייט, ניו יורק 1960, עמ' 55; כהן, יידיש בסימן קריאה, עמ' 105, הערה 136.

19 על האינטליגנציה היהודית-רוסית ויחסה לידיש ראו: כהן, שם, עמ' 35-36, 45-56.

20 על ההוצאה לאור, בעיקר ביידיש, באודסה, ראו: שם, עמ' 246-249.

21 עם פרסומיו הרבים של בוכבינדר נמנים שני קבצים מאמצע שנות השמונים של המאה ה-19: דער בלומער-גארטען, וילנה תרמ"ה; ודער קליינער כל-בוניק, ורשה תרמ"ו (אישור צנזורה בקיב). בקבצים מובאים סיפורת, שירה ופובליציסטיקה, פתגמים, אמרות, משלים, אנקדוטות וידיעות מעולם המדע. בין השאר נמצא בקבצים אלה מידע על התגברות האנטישמיות, הכמיהה לציון והחשיבות של ישיבת עם על אדמתו. משגברו העלייה לארץ ישראל וההתיישבות בה נתן גם לה בוכבינדר תשומת לב בכמה חיבורים, כגון געשיכטע פון די יידישע קאלאניען אין ארץ-ישראל, וילנה תרנ"א; דאָס יידישע עשירות אין פאלעסטינא, וילנה תרנ"א. הדפסת פרסומים של תושב אודסה בבתי דפוס שלא במקום מושבו הייתה תופעה נפוצה, ולא רק בקרב יושבי אודסה. מחברים שלחו כתבי יד למדפיסים ולמוציאים לאור לפי קשרים אישיים, עלויות משתנות וקפדנות הצנזורה.

22 זלמן רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור און פריסע, צענטראל, ורשה 1914, עמודה 93.

23 שמ"ר, נחום מאיר שייקביץ (1846?-1905) היה למעשה מותג שציין בעבור ציבור אחד ספרות

שכתביו בפרוזה עוד הוגדרו כתובים 'בנוסח שמ"ר'.²⁴ גם שמואל ניגר ויעקב שאצקי, עורכי הלקסיקון הספרותי המעודכן ביותר, לא הקצו לבוכבינדר יותר מכמה שורות, ובהן כותרים של מבחר מפתביו.²⁵

בשנת 1887, לקראת שנת תרמ"ח, פרסם בוכבינדר (באודסה) לוח ראשון, מתוך עשרה העתידים לראות אור, בשם **דער יידישער פאָלקס־קאַלענדאַר**. בלוחות האלה, הקטנים במידותיהם ובהיקפם (32-64 עמודים) הובא, כמו בלוחות אחרים מאותן שנים, מידע שהיה נחוץ בחיי היום־יום, וחזר ועודכן בכל שנה, כגון מגוון תעריפים. בעמוד 3, שהקדים את הלוח עצמו, הובאו כארבעים-חמישים ציוני דרך בכרונולוגיה יהודית וכללית. ספירת השנים נעשתה לאחור (כמה שנים חלפו מאז האירועים השונים). לבד מכמה מרכיבים חוזרים, כגון הולדתו או פטירתו של אדם הראשון, המבול, פטירת אבות האומה, המלכים דוד ושלמה, חורבן בתי המקדש, חתימת המשנה, התלמוד הירושלמי והבבלי, פטירתם של הרמב"ם ורש"י, אפשר למצוא מקבץ משתנה של נקודות ציון היסטוריות, שרק בקושי אפשר לאתר קו מנחה כלשהו בבחירתן. ללא ספק נועדו נקודות אלו להרחיב את ידיעותיהם של המשתמשים בלוח ולגרות את סקרנותם.²⁶ בעמודים הנותרים (בין שבעה ל־30) אפשר

רדודה ודלה שיש להימנע מקריאתה ולמנוע אחרים מלקוראה, ובעבור ציבור אחר הוא היה סופר מבוקש ונערץ. ראו: כהן, **יידיש בסימן קריאה**, עמ' 56, 76-77, 83 ולפי המפתח.

24 **לעקסיקאָן פֿון דער יידישער ליטראַטור, פּרעסע און פֿילאָלאָגיע**, באַנד 1, קלעצקין, וילנה 1928, עמודות 236-237.

25 **לעקסיקאָן פֿון דער נײַער יידישער ליטראַטור**, 1, אַלױעלטלעכען ייִדישן קולטור־קאָנגרעס, ניו יורק 1956, עמודות 261-262. סיכום נרחב יותר על פעלו הספרותי בכלל ובקשר לחיבת ציון בפרט, ראו: Miriam Katchansky, 'Hibat-Zion and Yiddish: The Multidimensional Encounter Between Movement, Language and Culture', PhD Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, New York 2002, pp. 119-125.

26 כמה דוגמאות לשם המחשת צביונם של האירועים המשתנים בין הלוחות. בתרמ"ח ציין בוכבינדר בין השאר את מסע הצלב הראשון, גירוש ספרד, גילוי אמריקה, הולדתו של משה מנדלסון, המצאת אניית הקיטור, לידתו של נפולאון, לידתו של משה מונטיפיורי, פטירתם של הגאון מווילנה, של משה מנדלסון, של יצחק בר לווינזון ואלכסנדר השני (בסדר זה). עוד צוינו שם פטירתם של 'הסופר העברי המהולל ר' פרץ סמולנסקין, הפובליציסט הנודע ר' דוד גורדון, ויום הולדת השבעים של אלכסנדר צדרבוים 'בעל "המליץ"'. בלוח תר"ן וברוח התעוררות הלאומיות היהודית ציין בוכבינדר כמה מלכים מבית חשמונאי, לרבות המלכה 'שולמית' (שלומציון), מהנשים היחידות שנמנו ברשימות הכרונולוגיות, ושנת הופעתו של בר כוכבא כמשיח. בין האישים היהודים ראויים לציון 'המשורר ישוע בן סירא' (שיבוש של שמעון בן ישוע בן סירא); רבנו בחי, רבי יוסף אלבו, רבי יצחק אבובי, רבי עובדיה מברטנורא ואלהו בחור. בתרנ"א צוינו בין השאר בהקשר היהודי רבי לוי בן גרשום, רבי אמנון ממגנצא (שנחשב כמחבר הפיוט 'ונתנה תוקף' לימים הנוראים), מנשה בן ישראל, ושני הכרוניקאים גדליה אבן יחיא, מחבר **שלשלת הקבלה** (1586) ודוד גנן, מחבר **צמח דוד** (1592). בהקשר הכללי צוינו אפלטון, דיוגנוס, אריסטו, אפיקורוס ואוקלידס וכן, הופעת האסלאם, המצאת הנייר ואבק השרפה ובניית מוסקווה. הכרוניקה בלוח תרנ"ה החלה עם ייסודה של רומא, מלכות אלכסנדר מוקדון ובניית החומה הסינית; תחילת השימוש בלוח היוליאני, בפעמונים בכנסיות, בכתיבה בנוצה ועוד. בהקשר היהודי צוין ייסוד הקונסיטואר בצרפת, אך הדגש הושם על עלילות

למצוא בשנתוני הלוח מרכיב פולקלוריסטי: בדיחות, אמרות, חידודי לשון, פתגמים, משלים וסיפורי עם,²⁷ וכן מידע על תופעות טבע מרעישות (מקבץ ידיעות שנאספו מתוך העיתונות העברית), סיפורים, שירים ומאמרים, בדרך כלל בנושאים לאומיים. ברוב המקרים דברי הספרות הם של המחבר, אלא אם כן צוין שהם מתורגמים. בכמה מהכרכים נמצאו גם סקירות על המושבות בארץ ישראל.²⁸

בהקשר זה יצוין הלוח לשנת תר"ן, שנדפס בו נוסח של הגדה של פסח אשר הותאם לרוח חיבת ציון. כך לדוגמה בחלק הפותח ב'עבדים היינו' טען המחבר כי לא רק בעבר היינו עבדים אלא שעדיין אנו כאלה בהווה ובשעה שעמים יושבים על אדמתם ודוברים את שפתם, אנו מפוזרים, ללא שפה, נרדפים ומפוצלים לחסידים ('חסיד מה הוא אומר...'), מתנגדים, מתבוללים ומשכילים, כולם חסרי מעש בנוגע לעתיד האומה. קיום היהודים המשיך ונמשך למרות שנאת ישראל, שהייתה בעבר דתית בעיקרה ונחלת ההמון, ואילו כיום היא לאומית, ארסית חסרת עקבות ומאפיינת גם מלומדים ומשכילים. מפאת חוסר מקום הובטח כי בלוח שאחרי כן תושלם ההגדה, אך למעשה היא לא נשלמה. מן הראוי לציין כי בשנת 1887 הופץ במזרח אירופה נוסח סוציאליסטי-מהפכני של ההגדה של פסח ביידיש, ואין להוציא מכלל אפשרות שבוכבינדר ביקש להגיש מענה לאומי לפרסום לעומת שפורסם זמן לא רב לפני כן והציע חלופה כלל-אנושית לקיום הנבדל של היהודים.²⁹ לא מצאתי עקבות להיותו של בוכבינדר פעיל מטעמם או במימנם של ארגוני חובבי ציון בעיר. שלל פרסומיו, לרבות לוחות השנה, נעשו מטעמו, ומכמה מעמודי השער אפשר ללמוד כי את הזכויות עליהם הוא מסר למדפיסים. בוכבינדר ראה בחיבת ציון ובעלייה לארץ ישראל פתרון למצוקת הקיום של היהודים במזרח אירופה; הוא הביא את בשורת הלאומיות היהודית לקהל הרחב שידידי הייתה שפת היום-יום שלו ושאליו פנה גם בפרסומיו האחרים.

דס: בדמשק (1840), בס' צ'חרה (מחזז כותאסי, גאורגיה, 1878), טיסה אסלר (הונגריה, 1882) וסופיה (1893). בתרנ"ז הושם דגש על חלוקת מלכות יהודה וישראל, על גיורו של מלך כוזר ועל מלכות הכוזרים. עוד צוינה קביעת הלוח העברי, הניקוד העברי וקיומם של השומרונים והקראים.

27 בהקשר זה פרסם בוכבינדר בכרכים 4 (תרנ"א), 5 (תרנ"ב) או 7 (תרנ"ד), 8 (תרנ"ה) רשימה של 95 אמונות תפלות ('פֶּאָלקס־זאַבאַנאַנעס') המקובלות בחברה היהודית. עוד בהקשר הפולקלוריסטי, ניכר שימוש מובן מאליו באמרות, בפתגמים ובתכנים אחרים בעלי נימה מיוזגנית ברורה, ראו למשל: 'די פֿרוי, די פֿרוי!' כך 8 (תרנ"ה), עמ' 32, 'טייבעלע מיין ווייבעלע', כך 10 (תרנ"ז), עמ' 38, 'ווייבער זענען קיין מאָל נישט מודה', שם, עמ' 54.

28 מן השנתונים שהגעתי אליהם נמצאות סקירות כאלה בשנה השמינית (תרנ"ה) והעשירית (תרנ"ז).
29 הגדה של פסח על-פי נוסח חדש, געדרוקט אין עבר־טייטש מיט אַלע דינים און פירושים פֿון דעם נייען וועלט־מגיד, דפוס ראם, וילנה תרמ"ז. החוברת נדפסה כנראה בלונדון על ידי ארגון פועלים סוציאליסטים־מהפכנים. ראו: הגדה של פסח, הוצאת הבונד, ז'נווה, אפריל 1900, וחייה בריצחק, 'הערות להגדה של פסח בהוצאת הבונד (1900)', חוליות, 2 (1994), עמ' 233-254, 255-271. עוד הגדה של פסח על-פי נוסח חדש של הבונד פורסמה בז'נווה 1900. נוסח קצר יותר הוציאה לאור בניו יורק בשנת 1896 מפלגת הפועלים הסוציאליסטית בצפון אמריקה.

עוד ברוח הלאומיות המתעוררת הובאו בלוח השנה השמיני (תרנ"ה) שלוש קינות אשר מושתתות על מילות מפתח ממגילת איכה וקינות ט' באב. המשורר קונן בהן על האנטישמיות הגואה ברחבי העולם וציין בהקשר זה את שמותיהן של מרוקו, פרס, רומניה, גרמניה, אוסטריה, צרפת, אנגליה, אמריקה ואוסטרליה. מלבד זה כאב בוכבינדר את המחלוקות הפנימיות בקרב היהודים והיעדר הנהגה.³⁰ עוד בהקשר של ט' באב והאבל הלאומי (נאַציאָנאַל טרויער) המתמשך – בלוח תרנ"ז.³¹ באותה שנה פורסמו גם שני שירי געגועים לציון³² ופרק ראשון (לא היה לו המשך) על תולדות האנטישמיות.³³ בלוח תרנ"ה הובאה רשימה ארוכה ומפורטת על מסע הצלב השלישי ורדיפת יהודי אנגליה, למורת רוחו של המלך, שקצרה ידו מלהושיע.³⁴

בשל רצונו של בוכבינדר להגביר את הרגש הלאומי הוא היה קשוב לרוח הזמן ונתן תשומת לב גם לחיים מעבר לים, באמריקה, לרבות באמצעות חיבור רשימת מילים שימושיות באנגלית, בתעתיק לידיש.³⁵

סמוך למותו של בוכבינדר פורסם באודסה לוח 'ציון' לשנת התרנ"ח לפ"ק. לוח קטן ממדים זה (32 עמודים) נעדר ציון שם עורך או מוציא לאור.³⁶ ב-11 העמודים שלאחר לוח השנה המשולש (עברי, יוליאני וגרגוריאני) ופרטי צאצאי בית רומאנוב החיים הובא מאמר המסכם את עשייתם של חובבי ציון ברוסיה משנת 1882 עד ההווה, לרבות ציון סכומי הסיוע שסיפקה חిבת ציון למתיישבים בארץ ישראל; כן הובאו בלוח מידע על 13 מושבות קיימות בארץ ישראל, תכנית להקמת עוד שבע מושבות ותצלום של פתח תקווה.

על פי הערכתו של הביבליוגרף אברהם קירז'ניץ (ביידיש: קירזשניץ), שנים אחדות לאחר מותו של בוכבינדר המשיך הלוח שייסד להתפרסם בשם **אַדעססער יודישער פּאָלקס קאַלענדאַר**, בעריכת דוד הלוי הורוויץ (1858-1911).³⁷ מורה, בלשן ובעל חנות ספרים באודסה. הורוויץ אף היה מיועד עם לודוויג זמנהוף ופרסם מדריכים עבריים ללימוד אספרנטו, מילון יידיש-עברית לצורך לימוד עברית וגם מדריך למורים להוראת עברית.³⁸

30 'קינות', דער יודישער פּאָלקס-קאַלענדאַר, תרנ"ה, עמ' 28-31.

31 'געדאַנקען וועגען "תשעה באב"', שם, תרנ"ז, עמ' 39-40.

32 'ציון', השיר חתום פ. ז. י. ש. להניח שמדובר בפלטיאל זמושצ'ין. השיר השני 'דער טויבנשלאַג' משל ישראל דוב ריזנברג, מחנך עברי ומשורר חובב ציון, שם, עמ' 41-55.

33 'די יודען אין גלות', שם, עמ' 51-63.

34 'רויב און מאָרד', שם, תרנ"ה, עמ' 35-39.

35 'אַ יודיש-ענגליש ווערטערביכעל', שם, עמ' 52-55.

36 הלוח נדפס בבית הדפוס של איסקוביץ ומשה אליעזר בלינסון. בלינסון היה גם סופר ועורך עברי מוכר בעיר.

37 א[ברהם] קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע (1823-1916), צענטראַלער פֿעלקער-פֿאַרלאַג פֿון פֿ. ס. ס. מאַסקווע, כאַרקאָוו, מינסק 1930, עמ' 59.

38 ספר המילים הקטן עם קיצור כללי השפה, [חמו"ל או מדפיס], שדה לבן 1890; מורה שפת עספּעראַנטא (מהדורה שנייה), דפוס החברה הרוסית הדרומית, אודסה תרס"ט; ספר המלים זשארגאניי-עברי – יודישער לשון-קדשער ווערטער-בוך, דפוס שולדבערג, ורשה תרנ"ג; ספר חנוך התלמידים בהעתקה, דפוס אבא דוכנא, אודסה תרנ"ז.

הלוח בעריכתו פורסם בהוצאת בית מסחר הספרים של האחים חיים ופרץ בִּלְטִינְצְקִי, מוציאים לאור שהיו פעילים באודסה מאז 1870. השנים שעלה בידי למצוא מלוח זה הן תרס"ב-תרע"ד.³⁹ היקף הלוחות היה בין גיליון דפוס אחד לשניים (32-64 עמודים), והם הופצו ב'עשרות אלפי עותקים'.⁴⁰

בכמה מהלוחות הללו נדפסו שירי כמיהה לציון, ובמרכזם האם הדואגת לבנה הסובל בנכר או הבן המיחל לשוב לאִמו. שירים אלה מהדהדים את המדרש המספר על רחל אמנו, שבזכות בכייה על בניה היוצאים לגולה תזכה לראותם שבים לגבולם.⁴¹ שירים אחרים מבטאים תקווה לקץ הסבל המתמשך, לעתיד חיובי, לקריאה להתנער מהפסיביות ולעשות מעשה למען שיפור העתיד.⁴² גם געגוע ל'דוד ישמעאל' מובע באחד השירים.⁴³ כמו בלוח של בוכבינדר, גם כאן נוצל יום האבל הלאומי ט' באב לפרסום סיפור, ובו משאלה לארץ יפה וטובה, שכל החלומות יתגשמו בה.⁴⁴

לצד תיאורי מסעותיו ומפגשיו של 'בנימין השני' (ישראל יוסף בנימין, 1818-1864) עם קהילות יהודיות באסיה, שנדפסו בלוח תרס"ג, הקצה העורך מקום רב יחסית ל'הרהורים על הציונות', התנועה המאחדת יהודים בכל קצווי תבל, חוץ מאשר את החסידים המונעים ממנה כניסה לשורותיהם אפילו יש בקרבם מנהיגים שאוהדים את הרעיון.⁴⁵ עוד דווח בלוח על הקונגרס הציוני החמישי בבזל ועל רעיון קידום מפעל הגרלות שיוסיף הכנסות ל'אוצר

39 על כריכת לוח תרס"ז (השמיני מאז תרס"א) מצוין, לראשונה, שזו השנה ה-28 (מאז תר"ם) של הלוח. גם אם נותנים את הדעת לקביעתו של קירז'ניץ בנוגע לזיקתו של הלוח הזה ללוחות שערך בוכבינדר, אין סך השנים מגיע ל-28. גם חישוב השנים מאז פרסום הלוחות של יצחק יואל לינעצקי - דער פראקטישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר, אודסה 1875, אף שאין כל קשר בין הלוחות לבד מהמילים פֿאַלקס־קאַלענדאַר - אינו מגיע ל-28. כדי להוסיף על התמיהה בעניין הספירה הזאת, בהקדמה ללוח תרס"ב ציין העורך כי זו שנתו השלישית שלו כעורך.

40 קירז'ניץ, די יידישע פרעסע. בהקדמה ללוח תרס"ד ציין העורך שלוח תרס"ג נדפס 'בכמה עשרות אלפי עותקים' ו'נחטף' מהשוק שמונה ימים לפני ראש השנה (עמ' 4).

41 מדרש איכה רבה, פתיחתא, כד. בלוח תרס"ב פורסם השיר 'צו אונזער מוטער ציון פֿון דיא ראָמענישע יודען' (עמ' 30-31), ללא ציון שם מחבר, ובו נזכר סבלם של יהודי רומניה חסרי האזרחות והגרדפים מצד אחד, ודיבורים על חזרתו של הבן האובד לאימו מצד אחר. שיר דומה ('דער "יוד"') בחתימת העורך פורסם בלוח תרס"ג, עמ' 32 וכן שיר של י"ל קושמאן ('ייתכן שמדובר במשורר ובפובליציסט ליאון קוסמן, 1884-1974) - דיא אַלטע מוטער', עמ' 61-62; דוד הורוויץ, 'דער לעבעדיגער יתום', לוח תרס"ה, עמ' 31-32.

42 י"ל קושמאן, 'שירי ציון', לוח תרס"ה, עמ' 61; ליבוש לעמבערסקי, 'דיא שיף אויפֿן ים', שם, עמ' 62-63. שיר שמבקש לקרוא לעשייה פרסם קושמאן בלוח תרס"ד, 'א' ליד פֿון ציון: אויף מײַן לירע', עמ' 36; דוד הורוויץ, 'קנינות למר־חשון', לוח תרס"ז, עמ' 32.

43 שיר ללא שם מחבר, 'צום פֿעטער ישמעאל', לוח תרס"ז, עמ' 55.

44 'א' חלום אום תשעה באב', לוח תרס"ט, עמ' 33-36.

45 'געדאַנקען וועגען ציינויזמוס', לוח תרס"ג, עמ' 39-41. בנוגע למידע על קהילות יהודיות בעולם, אפשר למצוא כזה בלוח תרס"ד, עמ' 40-50; לוח תרס"ט, עמ' 28, 49-54, 60-61; לוח תרע"א, עמ' 50-51, 53-64; לוח תרע"ד, עמ' 26-28, 44-45, 47-48, 58-59.

התיישבות היהודים'.⁴⁶ בשנה העוקבת הובאה סקירה מורחבת על הוועידה הכלל-ציונית הרוסית במינסק בספטמבר 1902.⁴⁷ ללא קשר לציונות אך בקשר לשאלת החינוך היהודי, מצא העורך להביא את תלמוד תורה עץ חיים שבחצר חורבת יהודה החסיד בירושלים, כדגם ראוי לחיקוי.⁴⁸ עוד בתחום החינוך פורסמה בלוח תרס"ט סקירה על בתי הספר ההולכים ורבים של חברת כל ישראל חברים, לרבות אלה שבארץ ישראל.⁴⁹ על התיישבות היהודים בארץ ישראל פורסמה בלוח תרע"א סקירה על בסיס דוח של הוועד האודאסי,⁵⁰ ובלוח תרע"ד נוסף מידע על ההתיישבות העירונית ביפו, בתל אביב ובירושלים.⁵¹ באותו לוח, האחרון לפני פרוץ מלחמת העולם, פורסם גם דיווח על מצבו הכספי של הבנק היהודי.⁵²

ברוח עשייתו של העורך למען הלשון העברית פורסמו בלוח שני מאמרים אשר הובעה בהם שאט נפש מפרסומם של שני עיתונים חדשים בידיש,⁵³ זו הוגדרה 'צעגאנער שפראך' (לשון צוענית), נטולה ספרות ודקדוק וטובה לשוק הדגים ולכפרות. לדברי המחבר, שאינו מצוין בשמו, העברית שבאמצעותה נברא העולם ובה נכתב התנ"ך מחברת בין יהודי כל העולם, אך נשכחה ברבות הימים וזכתה לעדנה, בכתב, בזכות המשכילים. 'ילדי ישראל צריכים ללמוד עברית ורוסית ולהשליך את היידיש. המחבר שיבח יוזמות של צעירים וצעירות באודסה שהקפידו על דיבור עברי ושל כאלה שהצהירו כי יישאו רק כלות אשר מתחייבות לדבר עברית'.⁵⁴

מן המידע המובא בלוחות שערך הורוויץ ובאלה שערכו ממשיכי דרכו לאחר מותו, נראה כי גם כאן מדובר ביוזמה אישית של העורך לפנות אל ההמון, בלשונו, כאמצעי שיש לו כמה יעדים: הן יצירת מודעות לאומית והיכרות מקרוב עם העשייה הציונית בארץ ישראל והן, במישור התרבותי, הכרה בחשיבות המעבר ללשונות 'גבוהות' ותרבותיות – עברית ורוסית – על חשבון יידיש, שאינה נחשבת כלל שפה. להבדיל מבוכבינדר, חזר הורוויץ

46 'דער פֿינפטער קאָנגרעס', עמ' 49-51; 'געדאָנקען נאָך דעם 5טן קאָנגרעס', עמ' 51-54; 'א' נייער פּראָעקט וועגען דער קאָלאָניאַל-באַנק', עמ' 54-56.

47 'דיא מינסקער אסיפה', לוח תרס"ד, עמ' 57-60.

48 'דיא תלמוד תורה אין ירושלים', שם, עמ' 54-55.

49 'די שולעס וואָס זאנען געגרינדעט און ווערען אויסגעהאַלטען דורך דער חברה "כל ישראל חברים" (אַליאַנס)', לוח תרס"ט, עמ' 29.

50 'דיא לאַגע פֿון די קאָלאָניעס אין פּאַלעסטינאַ', שם, עמ' 54-56. עם זאת, לא נמנע הלוח מלדווח לקוראים גם על עבודת אדמה בקרב יהודים בארצות הברית, שם, עמ' 47-48.

51 'ידיעות פֿון ארץ ישראל', לוח תרע"ד, עמ' 40-43.

52 'די יודישע באַנק', לוח תרע"ד, עמ' 60-61. כנראה הבנק היהודי הוא חברת אנגלו-פלשתינה (Anglo-Palestine Company), לימים בנק אנגלו-פלשתינה.

53 כנראה הכוונה לעיתון היומי **דער פֿריינד**, שראה אור בפטרבורג ב־1903 ולשבועון **דאָס יודישע פֿאַלקס-צייטונג**, ורשה 1902.

54 'דיא לשון קודשע שפראַכע און דער זשאַרגאָן', לוח תרס"ד, עמ' 60-61; ראו גם: 'אייניגע וואָרעמע ווערטער וועגען אונזער הייליגער שפראַכע', לוח תרס"ה, עמ' 37-42.

והדפיס בכל שנה את אותן שישים נקודות הציון שבחר להציג בהיסטוריה של עם ישראל ('יודישע צייטרעכונג' [כך!], עמ' 4 בכל הלוחות), מאדם הראשון עד הקונגרס הציוני הראשון וייסוד בנק אוצר התיישבות היהודים, עד לוח תרע"ג. מתרס"ז נוספו לרשימה הפוגרום באודסה באוקטובר 1905 והבחירות לדומה (1906). בשני הלוחות האחרונים שונה שם הרשימה ל'חראָניקע (כרוניקה) ונוספו לה הורדוס ומפעלו, ייסודן של אנגליה, צרפת ורוסיה, גילוי אמריקה, ייסודן של סנקט פטרבורג ואודסה, המצאת הדפוס, אבקת השרפה, ספינת הקיטור והרכבת.

עסקן תרבות אודסאי אחר שעסק בכתיבה ספרותית ובעריכה היה נתן רוזנבלום (רָאָזנבּלוּם), שחתם לעתים על כתביו בשם העט 'פרח שושן'. שמו של רוזנבלום מצוין כעורכם של כמה פרסומים ספרותיים וגם כעורכם של הלוח הלאומי, החד-פעמי כנראה, **בית ציון** לשנת תר"ס⁵⁵ ושל **דער אָדעססער קאַלענדאַר** בשנים תרס"ב ותרס"ג.⁵⁶ ב-74 עמודיו של **בית ציון: דער יודישער נאַציאָנאַל קאַלענדאַר** (הלוח היהודי הלאומי) הובאה כרונולוגיה ציונית ('ציוניסטישע כראָנאָלאָגיע') המתחילה ברכישת מערת המכפלה בידי אברהם אבינו ומסתיימת בנפילת ביתר, כלומר מבחר אירועים בתקופות השונות שהתקיימה בהן צורה כלשהי של ריבונות יהודית בארץ ישראל.⁵⁷ ספירת השנים היא מבריאת העולם, אך מהולדת ישו עד נפילת ביתר נוסף מניין השנים לספירת הנוצרים. פניית המערכת לקוראים עמדה על הקושי שבהוצאת לוח שנה, הדגישה את המאמץ שנעשה להפיק פרסום ספרותי קטן ממדים אך רב תוכן והביעה ציפייה מהקוראים לשפוט את איכותו הספרותית. המערכת הודתה למשתתפים שתרמו ללוח מכתביהם וקיוותה להפיק בשנה שאחרי כן לוח גדול יותר. זה כנראה לא ראה אור.⁵⁸ הלוח הצטיין במגוון גדול יחסית של משתתפים ממקומות שונים במזרח אירופה כמו אודסה, באר (Bar), לודז', וילנה, קאמניץ פודולסק (Kamieniec Podolski), וורנוביצה (Woronowycia).

חלקו העיוני של הלוח נפתח במאמר של העורך המבקש לברר 'מהי ציונות?' ומסביר שהעם היהודי הוא העם העתיק ביותר שממשיך להתקיים, על אף הרדיפות שסבל. לדבריו, ליהודים היה מוסר גבוה מזה של העמים שסביבותיהם, חינוך ילדיהם והערכים שהם גדלו עליהם (כמו צדקה והכנסת אורחים) היו למאפייניהם הבולטים. יהודים היו בעבר הרחוק

55 **בית ציון: דער יודישער נאַציאָנאַל קאַלענדאַר**, תר"ס, פֿאַרלאַג ב. צ., אודסה תרנ"ט, דפוס איסקוביץ ובלנסון.

56 על פי רשימותיו של קירזשניץ, **די יודישע פּרעסע**, פריט 297, **דער אָדעססער קאַלענדאַר** החל להתפרסם בשנת תר"ן ונערך בידי פ' אָדלמן עד לוח תרס"א, אז הועברה עריכתו לידי רוזנבלום. הלוח יצא לאור בידי מוכר הספרים דוכר שוכמאן באודסה. בלוח תרס"ג אין התאמה בין התוכן המובא בשער הלוח ובין התוכן בפועל. היו אמורים להיות בו 64 עמודים, אך בעותק האחד שמצאתי יש 32 בלבד ללא סימן להמשך.

57 יש להניח שהכוונה הייתה להמשיך את הכרונולוגיה הציונית בלוחות העתידיים, ואולם אלה כנראה לא ראו אור.

58 'צו אונדזערע לעזער', **בית ציון**, עמ' 7. כמה מאמרים בלוח נפסקו באמצעם והיו אמורים להמשיך בכך שאחרי כן.

מושא לקנאה על היותם חקלאים מוצלחים. מאז חורבן המקדש ואבדן הארץ נרדפו היהודים בכל עת ובכל מקום, אך התקווה לביאת גואל צדק ולשיבת ציון לא נמוגה. החיפוש של מוצא מן הסבל המתמשך בגולה הוביל אל השכלה ושאיפה לדמות לסביבה, אלא שהנוק שאלו גרמו היה גדול מתועלתן. המוצא היחיד שנותר, לדברי העורך, הוא למצוא את הבית הנכסף לשוב אליו, בבחינת 'אם אין אני לי, מי לי?' להשגת המטרה פעל הרצל לזכות בהסכמת מנהיגי אירופה והסולטאן הטורקי לרעיון, ובינתיים על הציבור התומך ברעיון לגייס כספים לקידומו מצד אחד ולהביא לו המוני תומכים מצד אחר, אלה המאמינים בתקווה 'לשנה הבאה בירושלים' וגם כאלה שכבר רחקו מכל מסגרת יהודית.⁵⁹

עורך הלוח תרם לו גם סיפור על צעיר יהודי עשיר ומלומד שהחליט להשקיע את יכולותיו האינטלקטואליות ואת הונו הרב למען עמו וארץ אבותיו, וכך זכה גם באהבת בתו של אחד מעשרי ראשון לציון.⁶⁰ לפי קהל היעד העממי שאליו פנה הלוח בידיש, שילב בו העורך מסרים בגוון מסורתי ושילב בהם תקווה להגשמת חלום מופשט ומוכר לכולם בן דורות רבים ('לשנה הבאה בירושלים') מצד אחד ורווחה חומרית, שכה חסרה לציבור היהודי הרחב במזרח אירופה באותה עת, מצד אחר.

את המתח האידאולוגי במרחב הציבורי היהודי, העמל למחייתו, ייצג בלוח מאמר עמדה הפונה אל בעלי המלאכה ומזהיר אותם מפני אימוץ השמצות המופנות כלפי ציונים והפיכתם לאנטי-ציונים, כלומר לא למחר ולזהזדות עם התנועה הסוציאליסטית שבאה להיאבק על מעמדו וזכויותיו של בעל המלאכה והפועל העני וזכתה באותן שנים שלאחר כינון הבונד (האיגוד הכללי של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה, 1897) לתמיכה גוברת בציבור הרחב ובחוגי אינטליגנציה צעירה. המחבר הסביר כי הציונים דואגים לא רק לעצמם אלא טובת הכלל לנגד עיניהם וכי אין לתת למשכרים חולפים לפגוע ברוח הציונית.⁶¹ כנראה למען חיזוק הרוח הציונית, על אף הקשיים, פורסם בלוח פיליטון, שלפיו אפילו השטן המשוטט בקרב הציבור היהודי כדי למצוא בו עבירות (ומוצא אותן), מתפעל משאיפת ציבור זה למולדת, לשפה וליצירה ככל עם אחר.⁶²

עוד בנושא אקטואליה ציונית פורסמה בלוח סקירה סטטיסטית מפורטת של שלוש מושבות יהודיות בארץ ישראל: ראשון לציון, ואדי חנין (לימים נס ציונה) ורחובות. בסקירה הובאו נתונים דמוגרפיים, גאוגרפיים וכלכליים של ההתיישבות החקלאית; כאמור, מידע

59 [ג'תן] ראָזענבלום, 'וואָס איז אַזוינס ציוניזם?', שם, עמ' 23-29. על המשך רדיפת היהודים והתגברותה ראו גם: צבי היילוואַרג, 'דאָס נײַנצאהנטע יאָרהונדערט' – על מאה שנים של העמדת פנים וצביעות, שם, עמ' 53-55.

60 [ג'תן] ראָזענבלום, 'אַ שידוך אין ראשון-לציון', שם, עמ' 37-42.

61 מ' מאירסאָהן, 'עטלעכע ערענסטע ווארטער צו אונזערע בעלי-מלאכות', שם, עמ' 50-52. כארבעים אחוז מכל המפרנסים היהודים באודסה עסקו במלאכה ובתעשייה. ראו: Shaw, *The Odessa Jewish Community*, p. 156.

62 מ' היילפערין, 'דער שטן ווערט אַ ציוניסט', בית ציון, עמ' 56-63. לפיליטון היה אמור להיות המשך בלוח שאחרי כן, אך זה כנראה לא ראה אור.

אמין על הפוטנציאל הקיים בארץ ישראל לחיי יצרנות. המשך הסקירה צריך היה להתפרסם בלוח הבא, ואולם זה כנראה לא ראה אור.⁶³

סיפור ברוח הכמיהה לציון פרסם בלוח ישראל לינצקי.⁶⁴ במוקד הסיפור משפחה שירדה מנכסיה, והאב נאלץ להיעשות לפועל וחולם על הגשמת הציונות ועל חיים של עשייה בארץ ישראל. מנהל העבודה במפעל מתלונן על פועליו הציונים והסוציאליסטים – שני המאפיינים פוגעים כביכול במוסר העבודה של הפועלים. להבדיל ממאמר העמדה שהזכרתי, דווקא בסיפור זה מודגש היסוד המשותף לציונות ולסוציאליזם, המציעים, אם כי בדרכים שונות, מענה לגישה האנוכית המנצלת של המעסיקים.⁶⁵

בתחום הפרוזה פרסם הלוח גם סיפור מאת פעיל ציוני מוילנה, מ[רדכי] שרל, שדגל בציונות רוחנית ובהפצת השפה העברית.⁶⁶ בלוח פורסמו גם ארבעה שירים שעניינים ציפיים לקץ הבדידות והסבל שבגלות, כמיהה לבית לאומי וסולידריות יהודית, על אף פערים חברתיים וחילוקי דעות.⁶⁷ שיר אחר ששיקף את פערי המעמדות והתרבות בסביבה היהודית באודסה לעג לצעירים יהודים שביקשו להתרחק מיהדותם, אך להיעשות רוסים אינם יכולים.⁶⁸

בלוח אחר שערך רוזנבלום – אָדעססער קאַלענדאַר לשנת תרס"ב – לא הובא תוכן ציוני בולט, אך בלוח לשנת תרס"ג יוחד כל החלק העיוני להתקפה בוטה למדי על שלושה סופרים ואנשי ציבור מוכרים באודסה, שלא נמנו עם החוג הציוני העברי הפעיל בעיר. הרקע להתקפה היה חוברת ביידיש, **אינזערע ציוניסטען** (הציונים שלנו) שראתה אור בעיר בשנת 1899, ובה לעג ראובן גרנובסקי (גראַנאַווסקי, 1874-1943), מהחוגים הסוציאליסטיים, לרעיון הציוני, המזין לדבריו טיעונים אנטישמיים, להנהגה הציונית ולפעילים הציוניים שאינם מוכנים לקבל שום דעה או גישה שאינה תואמת את שלהם. כנראה במענה לתגובות עוינות שקיבל גרנובסקי הוא פרסם חוברת נוספת בשם **דער ציוניסטישער גלאַקק**

63 י"א, 'א' סטאַטיסטישע צייכונג', שם, עמ' 31-34.

64 לא הצלחתי למצוא פרטים על אודותיו.

65 ישראל לינצקי, 'חיים דער פוילישער', שם, עמ' 43-49. על התפתחות הרעיון הסוציאליסטי היהודי והסוציאליסטי הציוני ברוסיה, ובכלל זה באודסה, ראו: יונתן פרנקל, **נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862-1917**, עם עובד, תל אביב תשמ"ט.

66 מ"ז שערעל, 'דער עביגער נע-ונדניק', **בית ציון**, עמ' 34-36. על פי המצוין בלוח, הסיפור מבוסס על מקור מאת לה מאנה (Félicité de La Lamennais). לה מאנה היה כומר קתולי ופילוסוף שפעל בצרפת במחצית הראשונה של המאה ה-19. לא עלה בידי למצוא את מקור הסיפור המקורי.

67 אברהם פרלמוטר (1872-1934), משורר וסופר, מחלוצי העיתונות ביידיש בלודז', שיר ללא שם אשר מצפה לקץ הגלות והסבל הכרוך בה, עמ' 30; 'גאַלדמאַן', 'ביז ווי לאַנג נאָך?' השואל עד מתי היהודי הגאה ביהדותו עתיד עוד לסבול בבדידותו, עמ' 36-37; 'א"ג פערלאָוו', שיר ללא שם, על געגועים לבית, שיעשה לארץ, עמ' 43; אהרן ליכטענשטיין, שיר ללא שם על אחוות יהודים אשר לפיו היהודי שכביכול התרחק מההמוון בעצם דואג לו ונחלץ לעזרתו בצוק העתים, מעורר אותו ומביא לו בשרה חדרה, עמ' 49-50.

68 משה וינבערג, יליד 1853, באר, 'דער אָדעססער וואוילער יונג', עמ' 31.

(הפעמון הציוני, ורשה, 1901) ובה מכתבי תמיכה שקיבל, בין השאר מסופר היידיש יצחק יואל לינצקי והסופר העברי אלימלך וקסלר ('איש נעמי'). שניהם היו מוכרים בסביבה היהודית הספרותית באודסה, אך לא נמצאו במרכזה. לינצקי אף נמנה בשנות השמונים עם התומכים ברעיון חיבת ציון. בכותרת 'זבובים ספרותיים' לעג רוזנבלום (כנראה) לשני הסופרים המתוסכלים, שנס לחם בציבור, והם חוברים לעוד מחבר, פחות ערך מהם, אשר כמו הזבוב במשל של קרילוב, מתיישב על קרניהם של שני 'שוורים ספרותיים' שתש כוחם ומכריז בלשון רבים 'חרשנו'.⁶⁹ לעימות מילולי זה צביון מקומי ברור, ש'גיבוריו' היו מוכרים לקהל קוראי יידיש (כנראה גם לקוראי עברית). 'קנאת סופרים' פוליטית זו עתידה להתרחב ולהתגבר לכדי התגוששות מתמשכת בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.⁷⁰

לוחות שנה ציוניים, או בעלי מסרים ציוניים, בידיש, שפורסמו באודסה מסוף שנות השמונים של המאה ה-19 היו פרי יוזמה של פרטים שמזדהים עם רעיון חיבת ציון והציונות. לא מצאתי מידע על תמיכת מוסדות התנועות שפעלו באודסה בלוחות אלה או על סיוע בהפצתן. רק אחד הלוחות ראה אור באמצעות אגודת בית ציון; לא עלה בידי למצוא עליה מידע. לאחר לוח אחד (כנראה היחיד) עבר העורך נתן רוזנבלום לערוך לוח אחר, משלו. עובדת פרסומם של לוחות כמה שנים ברציפות מעידה על מכירתם בכמות המצדיקה את מאמצי העורך להכין את הלוח הבא ואת השקעת המוציא לאור בהדפסתו.

פינסק

קהילת פינסק, בצפון ווהלין, נודעה בתור קהילה מבוססת ומיוחסת ברבניה ולומדיה.⁷¹ בסוף המאה ה-19 היא נעשתה גם מרכז פעיל של עשייה לאומית ועברית, בתחילה כחלק מאגודות חובבי ציון ולימים כחלק מן ההסתדרות הציונית. בייחוד התפרסמה פינסק כמקום שגדל ובגר בו חיים וייצמן, נשיאה הראשון של מדינת ישראל. במפקד האוכלוסין שהתקיים בקיסרות הרוסית בשנת 1897 נמנו בפינסק 21,065 יהודים; הם היו לא פחות מ-74.6 אחוז מכלל האוכלוסייה.⁷²

69 נתן רוזנבלום, 'ליטערארישע פליעגען', אָדעססער קאַלענדאַר, הוצאת יוסף חיים שוכמאן, אודסה תרס"ג, עמ' 25-30. מקורו של המשל הלועג למי שמבקש תהילה שאינה מגיעה לו נמצא במשלי ברכיה הנקדן 38348 <https://benyehuda.org/read/38348> (אוחזר ב-13.10.2024). רוזנבלום לועג גם לרב מטעם בשם א' קוטלובקר מקישינב, שטרח להוסיף, ברוסית, מכתב תמיכה משלו בגרנובסקי.

70 ראו: נתן כהן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה (1881-1942), מאגנס, ירושלים תשס"ג, עמ' 226-240.

71 על אף אפיונה כקהילה מתנגדת, להבדיל מקארלין, שכנתה החסידית, שימש בה הרב לוי יצחק בן מאיר, שנודע לימים בשם רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, רב וראש ישיבה בשנים 1775-1785.

72 עזריאל שוחט, 'תולדות קהילת פינסק תרמ"א/1881-תש"א/1941', פינסק: ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין, א, בעריכת זאב רבינוביץ, ארגון יוצאי פינסק-קארלין במדינת ישראל, חיפה ותל אביב תשל"ח, עמ' 8.

דער פינסקער שטאָט־לוח (להלן: פש"ל) פורסם פעמיים – בשנת תרס"ג ובשנת תרס"ד.⁷³ עורכו היה אפרים דב ליפשיץ (1868-1925), סופר עברי ופעיל ציוני מוכר, והוצאתו הייתה מטעם אגודת ציון, אחת משש התאגדויות ציוניות בעיר באותן שנים. להבדיל מן הלוחות האודסאיים והוילנאיים (להלן), לוח זה היה בעל מאפיינים מקומיים ברורים. הוא פנה לקהל קוראים מקומי שכבר נחשף לרוחות הפוליטיות השונות המנשבות בסביבה היהודית וביקש להציג את האפשרות הציונית לעתיד יציב ובטוח. במודעת פרסומת שפורסמה ביומן הוורשאי העברי **הצפירה** (20 בנובמבר 1902, עמ' 4) צוין שזהו 'שנתון פרובינציאלי' ראשון מסוגו, היכול לשמש דגם לחיקוי לאגודות ציוניות אחרות. עוד צוין באותה מודעה שההכנסות ממכירת הלוח (40 קופיקות) ישמשו למטרות ציוניות בפינסק. על חשיבותו של הלוח כמקור היסטורי לתולדות קהילת פינסק אפשר ללמוד מהשימוש הרב יחסית של עזריאל שוחט בו בכתיבת תולדות הקהילה, הן בנוגע לתולדות הציונות בה, הן בנוגע להתפתחות החינוך היהודי המודרני.⁷⁴

חלקו הקלנדרי של הלוח תפס לא יותר מארבעה עמודים (מתוך 106 בכרך הראשון ו-156 בכרך השני), ובו המידע הבסיסי הנדרש להתמצאות בלוח העברי, הגרגוריאני והויליאני. צמוד למידע הקלנדרי פורסמו נתונים סטטיסטיים מעטים על העיר, ולקראת סוף הלוח נדפסו כמה עמודים, ובהם מידע שימושי על בתי המשפט בעיר, תעריפי דואר, טלגרף, נסיעה ברכבת ובמעבורת, טבלת השוואות ערכי מטבע לעומת הרובל, היטל מס על שכר דירה, סוגי עצים מעובדים ותעריפי שינועם.⁷⁵ לוח זה, להבדיל מכלל הלוחות היהודיים באותה תקופה, נעדר מדור כרוניקה יהודית או כללית.

בדברי פתיחה לכרך הראשון התנצל העורך אפרים דב ליפשיץ, שלא צוין בשמו, על שבשל קוצר הזמן לא עלה בידו לאסוף די חומר ספרותי ללוח והבטיח שבלוחות העתידיים ישקיע יותר בספרות, בהיסטוריה, בסטטיסטיקה, באקטואליה ובכל דבר מעניין. עוד מצא לנכון העורך להתנצל על שהלוח מפורסם ב'לשון הגלות' ולא 'בלשון העברית הקדושה והלאומית שלנו', שכן 'לחרפתנו' רוב הציבור שהלוח פונה אליו אינו מבין עברית. הוא קיווה שבעתיד ייחסך הצורך 'לדבר עם אחינו בלשון הגלות'.⁷⁶ לדברי העורך נמכר הלוח הראשון ב-600 עותקים, ואת כל אחד מהם קראו עשרה קוראים לפחות, כלומר הלוח נקרא כמעט פי שניים משנקראו בעיר עיתונים ברוסית וביידיש גם יחד.⁷⁷ בהקדמה ללוח השני עמד העורך על חשיבות דברי הביקורת החברתית והפוליטית המתפרסמים בו, שכן מטרתם היא תיקון ובנייה לטובת הכלל, ולא פגיעה באנשים מסוימים. בשל מחלוקת גוברת בין ציונים ובין המתנגדים להם בעיר טען העורך כי הגיע הזמן שהציונות תצא מגבולות בית

73 הכרך הראשון נדפס בוורשה (1902), והשני – בוילנה (1903).

74 שוחט, 'תולדות קהילת פינסק', עמ' 27-97.

75 פש"ל, תרס"ד, עמ' 136-145.

76 שם, תרס"ג, עמ' 3-4. השוו לעיל עם יחסו של דוד הורוויץ מאודסה ליידיש.

77 א"ד ליפשיץ, 'ציפערבלאט', שם, תרס"ד, עמ' 104. על פי רישומיו של קירזשניץ, **די יידישע פרעסע**, פריט 411, הלוחות נדפסו באלף עותקים כל אחד.

בית הכנסת ותפנה למרחב הגדול שהעיתונות מאפשרת.⁷⁸ בעמוד האחרון של לוח תרס"ד בהודעה 'מאת המו"לים' נוסף שמו של מ"ל ליברמן (פעיל ציוני בעיר) כעורך, וכותבים פוטנציאליים התבקשו למהר ולשלוח רשימות וכתבות שיתווספו לחומרים שכבר הצטברו אצל העורכים לפרסום בלוח הבא. זה כנראה לא פורסם.

מבחינה גאוגרפית היו קהילות פינסק וקרלין סמוכות זו לזו, אך מלבד עובדה זו, בעיקר מנקודת המבט הפינסקאית היו אלה קהילות שונות בעלות מאפיינים מנוגדים בכל הנוגע למקורות פרנסה ולהנהגת הציבור וגם בכל הנוגע לציונות. בפינסק מצאה התנועה הציונית עשייה בכל שכבות הציבור, ובעבר הקרוב לפחות היו רוב בתי הכנסת פתוחים לפניה, ואילו קרלין, שנודעה בתור מרכז חסידות צפון ווהלין וליטא, הוצגה כמקום שמזלזלים בו בתחייה הלאומית ובתי המדרש שם סגורים לפני הציונים ב'שבעה מנעולים'.⁷⁹ אף על פי כן, רבה הייתה הפתעת עורך הלוח כשהתברר כי שלא כציפיות, דווקא בקרלין נוסד סניף של התנועה הציונית האורתודוקסית המזרחי: 'מי היה מאמין שבעלי הבתים הרזעים של קרלין יעברו בפרהסיא על "לאו" גדול שכמו ניתן מ[הר] סיני?' ויצאו בהתארגנות זו נגד ה'קוזאקים של הקב"ה', הטוענים שהציונות נוגדת את הדת.⁸⁰ דיווח פרשני זה משקף הן את הבנת הגישה האנטי-ציונית הנחושה של החוגים החסידיים הדבקים בה כאילו ניתנה כ'הלכה למשה מסיני', שאינה ניתנת לשינוי, הן משתמש בביטוי האנטי-חסידי הנלעג 'קוזאקים של הקב"ה' כדי לבטא את קנאותם ואת תוקפנותם של החסידים הנוטלים את סמכותם כביכול מהקדוש ברוך הוא ולמענו, ומשכך מנועים מכל פתיחות לרעיונות חדשים. התארגנות זו של המזרחי, שלדברי העורך התברר כי היא גדולה ביותר מבחינת מספר חברים בסוף שנת 1903, נחשבה בעיניו הוכחה נוספת לגידול המתמיד של התנועה הציונית שעתידיה לסחוף יהודים מכל המעמדות והשקפות העולם.⁸¹ כאמור, באותה עת פעלו בפינסק שש אגודות ציוניות, ובהן 264 חברים רשומים וועד מנהל מרכזי עם שני נציגים מכל אגודה.⁸² סקירה היסטורית-כלכלית של עשרים שנות ציונות בעיר משקפת פעילות רבת היקף למען ארץ ישראל, ובעיקר תרומות לוועד האודסאי בשנות קיומו, רכישת מניות של בנק אוצר התיישבות היהודים ואיסוף כספים לקרן קיימת לישראל (1,200 רובל בין ינואר 1902 ליולי

78 פש"ל, תרס"ג, עמ' 1-2. על מקומו של בית הכנסת ושל הדרשנים המטיפים הציונים בהם בשנים האחרונות של המאה ה-19 בהפצת הציונות ברחבי מזרח אירופה ראו: גולדשטיין, **בין ציונות מדינית לציונות מעשית**, עמ' 52-60. הפנייה לכיוון העיתונות (בעברית וביידיש) תואמת את השנים הראשונות של המאה ה-20, שאז נעשו ניסיונות ראשונים, מקצתם מוצלחים, להשתמש במדיום חדש ויעיל זה להפצת מידע וידע.

79 פינסק און קארלין, פש"ל, תרס"ג, עמ' 14-16. הציטוט מעמ' 16. ראו גם: 'פינסק-קארלין; קארלין-פינסק', שם, עמ' 17-18; עליכם שלום [א"ד ליפשיץ], 'א' ריזע פון פינסק אין קארלין אויף א' לופט באלאץ', שם, עמ' 100-108.

80 אביוסף [א"ד ליפשיץ], 'אונזער געמיינדע אין פאריגען יאָר', שם, תרס"ד, עמ' 32.

81 נ"מ ליפשיץ, 'די ציוניסטישע בעוועגונג אין פינסק', שם, עמ' 70.

82 שם, עמ' 70-71. על הזרמים הפוליטיים שפעלו בעיר עד שנת 1905 ראו: שוחט, 'תולדות קהילת פינסק', עמ' 27-66.

1903).⁸³ מלבד הנתונים ה'יבשמים' נועדה סקירה זו להבליט את תרומתה של פינסק לעשייה הציונית ולעודד את תגבורה.

בדברי הספרות ששובצו בשני הלוחות, בין הסקירות ההיסטוריות והעדכניות למאמרי עמדה, בולטים שיר וסיפור של צעיר בן 18 בשם יהודה וולן־לסקי, לימים המשורר העברי יהודה קרני (1884-1949), שעלה לארץ ישראל בשנת 1921.⁸⁴

תשומת לב מיוחדת ניתנה בלוחות לנושא החינוך ולקידום השימוש בשפה עברית.⁸⁵ חדר מתוקן ראשון ברוח ציונית נפתח בעיר ב־1895. יוֹשֶׁמוּ בו שיטות הוראה שמטרתן הישגיות לפי גיל הילד והשאיפה לטעת בקרבם משלב מוקדם 'אהבה לעם היהודי ולדתו, וחיבה ללימודי היהדות'.⁸⁶ בשנת 1901 נוסד חדר מתוקן לילדים עניים, ובו יושמה שיטת הלימוד 'עברית בעברית', בתור שלב ראשון בתכנית לטווח רחוק, לעשות את העברית ללשון האחת המקשרת בין כל היהודים בעולם.⁸⁷ גם בנוגע להתנהלות תלמודי התורה בעיר היה חשוב לפעילים הציונים להחדיר לתוכם את לימוד השפה העברית החיה כדי שהילדים 'יחששו את אויר הכרמל הצלול של פעם' וכדי לעורר בלבם תקווה לעתיד העם.⁸⁸ חשובה לא פחות הייתה הוראת ההיסטוריה של עם ישראל כדי לעורר את אהבת הילדים לעמם. חיים וייצמן היה פעיל באותה תקופה בייסוד חדרים מתוקנים בעיר ובהוראה בהם.⁸⁹

83 ליפשיץ, 'די ציוניסטישע בעוועגונג אין פינסק', עמ' 69. עוד סקירות של עשייה בתנועה הציונית ומוסדותיה ראו למשל: א"ד ליפשיץ, 'ציונים', שם, תרס"ג, עמ' 36-45. ד"ר ל' חאזאנאוויץ, 'נאַציאָנאַלפּאַנד', שם, עמ' 46-51; מ"מ [מדרכי מאיר] שטריק, 'עראינערונגען פֿון "חיבת ציון"', שם, עמ' 52-57.

84 שיר ללא שם, שם, תרס"ג, עמ' 27-28; 'דער קרומער נאָז', שם, עמ' 59-63.

85 הוראת עברית, בהיקפים שונים, בבתי ספר יהודיים מייסודם של משכילים במזרח אירופה ובניהולם התקיימה עוד במחצית הראשונה של המאה ה־19. היא התגברה עם השנים וזכתה לעידוד לקראת סוף המאה, עם התגבשותו של הרעיון הלאומי. ראו: מדרכי זלקין, **אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע־עשרה**, ספריית הילל בן־חיים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ח, עמ' 111-113, 146-161, ובעיקר 154-155. סקירה ומסקנות בנוגע למשכילים יהודים ברוסיה ויחסם ללשון העברית ולימודה ראו: עזריאל שוחט, 'יחסם של משכילים ברוסיה אל הלשון העברית', בתוך: בן־ציון לוריא (עורך), **ספר אברהם אבן־שושן: מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ**, קרית ספר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 353-430.

86 מ[איר?] ליבערמאַן, 'חדרים מתוקנים', פש"ל, תרס"ג, עמ' 66. מחבר המאמר היה מראשי אגודת ציון וחבר הוועדה לניהול תלמודי תורה מטעם חברת מפיצי השכלה. ניסיונות ראשונים ל'תיקון' החדר והלימוד בו נעשו כמה עשרות שנים מוקדם יותר. זלקין, שם, עמ' 59-60. בהקשר הציוני ראו גם: יוסי גולדשטיין, "'החדר המתוקן' ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הציונית', **עיונים בחינוך** 45 (תשמ"ו), עמ' 147-157.

87 ליבערמאַן, 'חדרים מתוקנים', עמ' 70-71. ראו גם הערה 84 לעיל וכן: גולדשטיין, שם, עמ' 150 והערות 22 ו־24.

88 א[ברהם אשר אלטר] פֿיינשטיין, 'די תלמוד־תורה פֿאַנגע', פש"ל, תרס"ג, עמ' 77. מחבר המאמר היה מורה ונמנה עם מייסדי חברת שפה ברורה במינסק בשנת 1890.

89 ראו: חיים וייצמן, **מסה ומעש**, שוקן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 31-32. עוד על העשייה למען העברית במערכת החינוך היהודית בפינסק ראו: שוחט, 'תולדות קהילת פינסק', עמ' 68-73, 74-97. על החדר ה'מתוקן' ראו אצל שוחט, עמ' 82-87.

מספר החדרים המתוקנים לילדים עניים עלה, ובתורם למדו בהם יותר משמונים תלמידים בחינם ואף זכו לסיוע חומרי, כגון בגדים לחורף. אף על פי כן לא זכו חדרים ציוניים אלה למימון מתקציב הקהילה.⁹⁰ 19 חדרים מתוקנים (לא לעניים) נמנו בעיר, ולמדו בהם 639 ילדים, כשליש מתלמידי החדרים בכלל. הילדים קראו ספרות ילדים עברית ולמדו שיעורים מסודרים בהיסטוריה של עם ישראל.⁹¹ בעיה קשה יותר מהחינוך היסודי ובעלת השלכות כלכליות ואידאולוגיות על עתיד הדור הצעיר הייתה החינוך העל-יסודי שנעדרו בו מסגרות יהודיות או ציוניות. תשומת הלב שניתנה לכיוונים חדשים בחינוך היהודי משקפת את העשייה הענפה של היהודים בחינוך בעיר ונועדה לשכנע שאין סתירה בין רכישת השכלה כללית לטיפול הזהות הלאומית והדתית היהודית.

שני כרכי הלוח הפינסקאי פורסמו בידיש, כרע הכרחי, בציפייה לקראת עתיד קרוב, שאז יוכל בדרך הטבע להתפרסם בלשון הלאומית – עברית. למרות הזלזול בידיש ניכר שעריכת הלוח נעשתה בשום לב, ומבחינת תוכנו המגוון נראה אף שהוא נועד לא רק להמון. עם זאת, ייתכן כי הכמות המצומצמת יחסית של עותקי הלוח שנמכרו (600 עותקים) או שינויים שחלו בגופים הציוניים שפעלו בעיר מנעו את המשך הוצאתו לאור שהבטיחו העורכים.

וילנה

גם וילנה הייתה מרכז פעיל הן של חובבי ציון, עד הקונגרס הציוני הראשון, הן של אגודות ציוניות רבות ומגוונות אחרי כן. בקיץ 1903 אף זכתה וילנה הציונית לקבל את פניו של תיאודור הרצל. ב-1902 נוסדה בעיר תנועת המזרחי, וב-1905 הוקמה בה הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה, אך התגברות הריאקציה שלאחר מהפכת 1905 הקשתה את המשך הפעילות. ההגבלות שהטילו השלטונות רבו, אך על אף הקשיים המשיכה העשייה הציונית בעיר.⁹² וילנה הייתה גם מרכז תוסס של תעמולה ופעילות סוציאליסטית שהתקיימה בקהילה היהודית, על ידי יהודים, ובה נוסד בשנת הקונגרס הציוני הראשון בבזל האיגוד הכללי של הפועלים היהודים בליטא, בפולין וברוסיה, המוכר יותר כתנועת הבונד (1897), בת הפלוגתא רבת השנים והלא מתפשרת של הציונות.

בשנת 1897 נמנו בעיר 63,831 יהודים, ול-96.9 אחוז מהם הייתה יידיש שפת אם.⁹³ עם זאת, וילנה נודעה בסופריה העברים (המשכילים) מראשית המאה ה-19, בבתי הדפוס

90 אביסוף, 'אונזער געמיינדע אין פאָריגען יאָר', עמ' 27.

91 א"ד ליפשיץ, 'ציפערשפראך', פש"ל, תרס"ד, עמ' 97-100.

92 ישראל קלויזנר, וילנה, ירושלים דליטא: דורות אחרונים, 1881-1939, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ג, עמ' 309-357. גולדשטיין, בין ציונות מדינית לציונות מעשית, עמ' 131-138, 169-174. ראו גם: יצחק ברוידס, וילנה הציונית ועסקניה, הוצאת הסתדרות עולי וילנה והגליל בתל אביב, תל אביב ת"ש, עמ' 244-246, 253-257.

93 ב[אריס] גאָלדבערג, 'עטליכע ציפער איבער זשאָגאָן', דער פריינד, 2.3.1903, עמ' 3.

שלה, שאת המפורסם מהם ניהלו 'האלמנה והאחים ראם' (קראו Rom),⁹⁴ ובחינוך העברי שהתפתח בה. בתי הדפוס של וילנה, לרבות הדפוסים הוותיקים כמו ראם והאחים רוזנקרנץ ושריפטזצ'ר, פרסמו לוחות שנה בעברית וביידיש במשך עשרות שנים. בלוחות האלה היה מידע שימושי נצרך לחיי היום-יום, אך לא מצאתי בהם מסר אידאולוגי ציוני (או אחר).⁹⁵ על פי ידיעה חדשותית בעיתון היומי **דער פריינד** (סנקט פטרבורג), במאי 1905 נוסדה באודסה הוצאת ספרים בשם קדימה כדי להפיק ספרים ברוסית בנושאים יהודיים, לרבות תרגומים לרוסית של כתבים ציוניים של הוגי התנועה ודובריה.⁹⁶ בעקבות הקונגרס הציוני השמיני בהאג (1907), הועברה ההוצאה לוויילנה, ופרסומיה (מאז ברוסית וביידיש) פנו מהפצת הרעיון הציוני לכיוון 'שאלות הכרוכות בפלשתינה ובמוסדותיה'.⁹⁷ באותה עת הייתה וילנה מקום מושבה של הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה, פעלו בה כמה אגודות ומפלגות ציוניות, פורסמו בה פרסומים ציוניים, וב-1909 הועברה אליה מקלן הוצאת השבועון **העולם**, ביטאון ההסתדרות הציונית.⁹⁸ באותה שנה ניגשה הוצאת קדימה להפקת לוח שנה 'בשפת רוסיה', ובו כרוניקה יהודית, נתונים סטטיסטיים ומידע נחוץ על התנועה הציונית ועל ארץ ישראל.⁹⁹ הוצאתו לאור של פרסום יהודי ברוסית, וביתר שאת פרסום פוליטי, מצביעה על קהל יעד שונה מזה שאליו יועדו הלוחות שנדונו עד כה. יידיש הייתה שפתם של 97.95 אחוז מיהודי תחום המושב, ורוסית נחשבה לשונה של האינטליגנציה, שגם בוויילנה היו לה לא מעט נציגים.¹⁰⁰ חשוב היה לחפש דרכים לקרב את הרעיון הציוני לקבוצה חשובה זו בציבור היהודי ולזכות בעידודה, ברוח ובחומר. הביקוש ללוח שראה אור לקראת ראש השנה תר"ע היה גדול, ובתוך שלושה ימים, כך דווח, נמכרו כל העותקים.¹⁰¹ ההוצאה הדפיסה מהדורה שנייה וניגשה לעריכת הלוח הבא.

94 ראו למשל: מרדכי זלקין, 'הרוח החיה באופני ההדפסה: דבורה רום כסוכנת תרבות', בתוך: אביראל בר-לבב, עודד ישראלי, יונתן מאיר ואברהם (רמי) ריינר (עורכים), **דרך ספר: שי לזאב גריס**, כרמל, ירושלים תשפ"א, עמ' 511-527; ועל תולדות בית הדפוס, ראו שם, הערה 6.

95 שלום יעקב אברמוביץ הדפיס כמה מלוחות השנה שלו בדפוס ראם, וכן נדפסו שם עוד כמה לוחות בעלי תוכן עיוני, אך לא ציוני.

96 'יודישע נייעס אין רוסלאַנד', **דער פריינד**, 25.5.1905, עמ' 3. בשנת 1906 פרסמה ההוצאה כתב עת ברוסית - *Kadima*, בעריכת הד"ר יוסף סאפיר, רופא ועסקן ציוני מוכר באודסה.

97 ידיעה בהד הזמן, 26.12.1909, עמ' 2; רשימה של חמש חוברות שפורסמו ב-1908, 'הציונות', **העולם**, 1 (תרס"ט), עמ' 11. ראו גם: קלויזנר, **וילנה, ירושלים דליטא**, עמ' 458. ימים אחדים לאחר נעילת הקונגרס וכחלק ממדיניות רוסיה האוסרת קיום מוסדות ציוניים רשמיים, נסגר באודסה מועדון ציוני בשם **קדימה**, שהיו בו ספרייה ואולם קריאה והתקיימו בו מפגשים והרצאות. 'אָדעס', **דער פריינד**, 1.9.1907, עמ' 3. בידיעה לא נזכרת הוצאת הספרים בשם זה, ולא ברור אם הייתה זיקה ישירה בין שני המוסדות.

98 בשנת 1912 בשל רדיפת המשטרה עברה הוצאת השבועון **העולם** לאודסה.

99 מודעה בהד הזמן, 22.8.1909, עמ' 4.

100 על ביקוש לקריאה ברוסית בוויילנה היהודית אפשר ללמוד מהביקוש לתרגום החומש לרוסית שיצא לאור ביוזמת חברת מפצי השכלה בישראל בשנת 1874. כהן, **בחנותו של מוכר הספרים**, עמ' 51-55.

101 ידיעה **בהעולם**, 36 (תר"ץ), עמ' 15. לא ברור בכמה עותקים מדובר, אך ברור שלא פחות מכמה מאות בכל הוצאה.

בלוח תר"ע היו חלק קלנדרי בסיסי של ימי חג ומועד ורשימה נפרדת של ימי שבתון בקיסרות. בהקשר היהודי והציוני היו בלוח טבלאות סטטיסטיות שונות ורשימה מפורטת של ארגונים יהודיים וציוניים ברוסיה ובעולם. 26 עמודי כרונולוגיה יהודית החלו מכיבוש כנען בידי יהושע בן נון עד ההווה, הן על פי ספירת היהודים הן על פי זו של הנוצרים. 14 עמודים של כרונולוגיה ציונית החלו עם לידתו של משה מונטיפיורי, שלא רק היה פילנתרופ נערץ אלא גם תרם לקידום התיישבות חקלאית על אדמת ארץ ישראל. בלוח הובאו סקירות קצרות על 34 מושבות יהודיות בארץ ישראל, לרבות תל אביב. מעניינת במיוחד היא רשימה מפורטת של עיתונים וכתבי עת יהודיים בעולם, וגם ביבליוגרפיה נבחרת בנושאי יהדות וציונות, שלפי קהל היעד נועד בוודאי להפנות את המשתמשים בלוח, שהתעניינו, להמשך קריאה.¹⁰² הלוח נערך בידי ב[וריס] גולדברג (1866-1922), פעיל ציוני בולט בוילנה וחבר הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה, פובליציסט ומיוזמי הקמת האגודה היהודית לסטטיסטיקה (1913). אותו גולדברג חיבר גם את המאמר על יידיש במספרים שאזכרתי בהערה 92 לעיל. בשנת 1921 עלה גולדברג לארץ ישראל ופעל למען קידום התעשייה בה. הוא נפצע בפרעות 1921 ונפטר כעבור כמה חודשים. בדברי הספד שנכתבו על גולדברג נאמר בין השאר שהוא, 'העסקן הציוני, חי למעשה את חייה של ארץ-ישראל העברית, והוא שגשר אותה שעה את הגשר בין אודיסה "הממשית" ובין ווילנה-מוסקבה-פטרבורג ה"פוליטית"'.¹⁰³ במילים אחרות, אפשר לומר שהוא שלט בשלוש שפות. ללוח לשנת תרע"א נוסף שער, ובו 17 ביוגרפיות של אישים יהודיים וציונים (כולם גברים) בולטים בני התקופה. מעניין במיוחד, ויחיד במינו בסדרת לוחות קדימה, הוא שער ספרותי תלת-לשוני, ובו בין השאר 'התקווה' ושירים מוכרים אחרים ומושרים בזמנם.¹⁰⁴

102 *Evreiskii kalenar Kadima na 5670 god* (תר"ע), עמ' 119-125, 126-139.

103 משה גליקסון על ב' גולדברג, <https://benyehuda.org/read/13293> (אוחזר ב' 13.10.2024).

104 *Evreiskii kalenar Kadima na 5671 god* (תרע"א), נ[פתלי] אימבר, 'התקווה', עמ' 216-217; מ[רדכי] צ[בי] מנה [מאנה], 'משאת נפשי', עמ' 217-218; נ[ח] רוזנבלום, 'נס ציונה', עמ' 218-219; שרה שפירא, 'אל טל ואל מטר', עמ' 219; ח[יים] נ[חמן] ביאליק, 'ברכת עם' [לימים 'תחזקנה'], עמ' 220-221; ד"ר י[צחק] פֶּלד, 'שם במקום ארוזים', עמ' 221-222; מ[אָרק] וואַרשאַווסקי, 'דער אַלף-בית' [חדר קטן], עמ' 223-225; ש[מעון] פֶּרוג, 'זאָמד און שטערן' [חול וכוכבים], עמ' 225-226; א[בא] ק[אַנסטאַנטין] שפירא, 'אין דיא פֶּלדער פֿון בית לחם' [בשדמות בית לחם]; ל[ייב] יפה, 'ביי הערצלס קייר' [על קברו של הרצל], עמ' 227; [מנגינה יהודית], Semien Grigorovich Frug, 'Evreyskaya Melodia', עמ' 228; [הביתה] Leyb Yaffe, 'Doma', עמ' 229; [שירת רחל] [Nestor] Kukolnik, 'Pecne Rakhili', עמ' 230. נסטור קוקולניק (1809-1868), לא יהודי, אך ודאי הכיר יהודים מימי ילדותו במערב אוקראינה ומשנות מגוריו בוילנה בשלב מאוחר יותר) נודע כמחבר דרמות היסטוריות. דמותה של רחל בשיר שנדפס בלוח לקוחה מתוך אופרה בשם 'הנסיך החולם', שהוא חיבר עם מיכאל גלינקא. העלילה מתרחשת במאה ה-15, ומתוארים בה יהודים כדמויות אקזוטיטיות וטרגיות ברוח הרומנטיזם האירופי. רחל המאוהבת באביר נוצרי שרה באחת הסצנות שיר כמיהה לציון. אני מבקש להודות לאלי פורמן על מידע מעניין זה.

עם זאת, על פי דיווחים בעיתונות, נפסל להדפסה בשער זה השיר 'חשוו אחים חשוו', ואף ניסו לאסור לגמרי את הפצת הלוח.¹⁰⁵

שנתיים ימים פורסם הלוח ברוסית בהצלחה רבה, שהצריכה אף הדפסת מהדורה שנייה, ואחרי כן החליטה המערכת להגיש את הלוח גם ביידיש, כדי להציע 'מדריך' עממי, כזה הנצרך מאוד גם בשכבות העממיות הרחבות הקוראות יידיש' (אין אַזאַ מין פּאַלקס-האַנדבוך פֿיהלט זיך שטאַרק אַ באַדערפעניש אויך בײַ די ברייטע פּאַלקס-שיכטן, וואָס לייענען ייִדיש).¹⁰⁶ ב'מדריך' היה אמור להתפרסם מידע עדכני ואמין על מוסדות וארגונים שפועלים למען כלל ישראל בעולם, על העבר של עם ישראל ועל עשייתה המגוונת של התנועה הלאומית היהודית. הלוח נערך בוויילנה בידי קבוצה של מלומדים נכבדים ונדפס בה, אך לא היו בו מאפיינים מקומיים מובהקים (להוציא זמן שקיעת החמה בלילות שבת), והוא נועד לשימושם של יהודים ב'ליטא, פולין, ווילין, גליציה, רומניה [נ]אמריקה'. תפוצת הלוחות לתרע"ב ותרע"ג נאמדה ב־40,000 עותקים (יחד).¹⁰⁷

למרות הביקוש הרב ללוח, ואולי בגללו, ובשל היותו בעל גוון פוליטי ברור, היה קשה להוציאו לאור ולשווקו. מדיווח עיתונאי אחר, וגם מדברי המבוא לעוד לוח קדימה שראה אור, ברוסית, ב־1919, אפשר ללמוד על פסילת מאמר על השקל הציוני ועל עניינים ציוניים אחרים בלוח תרע"ג, ברוסית וביידיש, ואף על ניסיון להחרים את כל שנתוני הלוח.¹⁰⁸ בלוח הראשון ביידיש (לשנת תרע"ב) יש שישה שערים, ובלוח שפורסם אחריו (תרע"ג) – שבעה שערים. השער הראשון בשני הלוחות יוחד ללוח השנה ונספחיו המקובלים. נוסף על ימי חג ומועד היו בחלקו הקלנדרי היהודי של הלוח מועדי מולד הלבנה ושקיעת החמה בימי שישי. מהלוח הגרגוריאני ומהלוח היוליאני נעדרו ימי חג ומועד, שהיה מקובל לכלול בלוחות אחרים. עוד הובאו בשער הראשון פרטי בית המלוכה, ברוסית, תעריפי דואר, טלגרף ושטרות חוב.

105 ידיעה בהצפירה, 27.1.1911, עמ' 3. את השיר חיבר יחיאל מיכל פינס בימי העלייה הראשונה ולכבוד העולים, והוא נעשה מזוהה עם ההתיישבות היהודית בארץ. בידיעה בהעולם, 2 (תרע"א), עמ' 17, בית משפט בוויילנה ביטל את משפטו של גולדברג בגין שיר שנאסר (כאן צוין השיר 'השבועה').

106 מתוך הצהרה זאת ברור שהלוח ברוסית לא נועד מלכתחילה 'לשכבות העממיות', ואראה להלן גם עם פרסום הלוח ביידיש לא הייתה הקבלה מלאה בינו ובין זה שברוסית.

107 לוח קדימה תרע"ב (1911-1912), הוצאת קדימה, דפוס ב"א קלצקין, וילנה 1911, 180 עמודים; לוח תרע"ג (1912-1913), דפוס ב"א קלצקין, וילנה 1912, 263 עמודים. אומדן התפוצה הוא על פי ההקדמה ללוח תרע"ג, עמ' III. לדברי קלויזנר, וילנה, ירושלים דליטא, תפוצת הלוחות הייתה 20,000 עותקים (עמ' 458).

108 ידיעות על הסרת 19 עמודים מהלוח בהזמן, 11.9.1912, שער העיתון; דער מאַמענט, 21.11.1912, עמ' 3. בהצפירה נכתב כי הלוח 'הוחרם בגלל הערה קטנה שבאה בו על אדות השקל' (15.9.1912), עמ' 3 וגם 19.11.1912, עמ' 3). עורך הלוח ערער לבית המשפט העליון בוויילנה על החלטת בית המשפט המחוזי בעניין הצנוזרה, והוחלט לפתוח בחקירה מחודשת (בריעף פֿון ווילנא, היינט, 20.11.1912, עמ' 4). על פי ידיעה משער הזמן מ־22.5.1913, בית המשפט דן בבקשה לאסור את הפצת כל ארבעת כרכי הלוח. בלוח האחרון, *Evreiskii kalenar Kadima na 5679 god* (תרע"ט), צוין בעמ' III על החרמת עמודים 72-194, העוסקים בציונות ובפולשתיה. עוד על התעמרות המשטרה בעורכים ציונים ופרסומיהם, לרבות לוח קדימה, ראו: קלויזנר, שם, עמ' 347-354.

השער השני יוחד למגוון נתונים סטטיסטיים, והוא נערך בשני הלוחות (לרבות מקביליהם ברוסית) בידי ב[וריס] גולדברג. מובאים בו נתונים על מספר היהודים בעולם לפי יבשות וארצות;¹⁰⁹ רשימה של יותר ממאה הקהילות היהודיות הגדולות בעולם, בנות יותר מ־10,000 נפש; קהילות יהודיות ברוסיה לפי חלוקה לפלכים ולפי אזורים בתחום המושב. עניין מיוחד מעוררות טבלאות שמציגות את חלוקת יהודי רוסיה למעמדות (בורגנים, סוחרים ואיכרים),¹¹⁰ למקורות פרנסה, לשירותם בצבא, למספרי הלומדים במוסדות החינוך השונים בקהילות (יסודי, על־יסודי וגבוה), ולהבדיל, לחלקם בפעילות העולם התחתון.¹¹¹ הטבלאות הללו מספקות גם נתונים משווים עם האוכלוסייה הכללית ברוסיה ועם אוכלוסיות במקומות אחרים, כמו אוסטריה וגרמניה. לוח תרע"ג סיפק גם ממוצעים שנתיים של לידות, נישואים ופטירות של יהודים לעומת אוכלוסייה הכללית בכמה מדינות. גם הגירת יהודים ממקומות שונים לארצות הברית וחלוקה של המהגרים למעמדות שם באה לידי ביטוי בלוחות.

השער השלישי בלוח תרע"ב (בידיש וברוסית) יוחד לכרונולוגיה. הוא נחלק לפרק כרונולוגיה יהודית ולפרק כרונולוגיה ציונית. הפרק הראשון נערך בידי ב[וריס] דוב[וב] ראטנר (גם ברוסית), חוקר תלמוד ותולדות ישראל. פרק זה נפרס על פני 26 עמודים, ובהם יותר מ־400 נקודות ציון היסטוריות בתולדות ישראל ובתולדות העמים בזיקה לעם ישראל, ברחבי העולם; תחילתן בכיבוש כנען בידי יהושע, וסופן באירועים יהודיים בעולם בשנת 1910, כגון יום הולדתו ה־75 של מנדלי מוכר ספרים, מותו של משה לייב לילינבלום או בחירות פנימיות בארגון אליאנס איזראליט. ציון השנה נעשה בשני טורים, האחד לפי חישוב השנים לבריאת העולם, והאחר לפני ספירת הנוצרים ואחריה. למעשה מדובר במעין ספרון של היסטוריה של עם ישראל, כמו בכרוניקות היסטוריות קודמות, המבקש להביא לפני הקורא הלא מלומד את תמצית קורות עם ישראל לדורותיו.

שער הכרונולוגיה הציונית נערך (גם בלוח הרוסי) בידי משה שאלית – חבר פועלי ציון, איש חינוך מוכר ועורך, ולימים חבר הנהלת החברה ההיסטורית־אתנוגרפית היהודית – והובאו בו כמה עשרות נקודות ציון שנפרסו על פני 13 עמודים. להבדיל מציון שנים בכרונולוגיה היהודית, כאן, מחמת חשיבות העניין, מדובר ברמת דיוק של יום, חודש ושנה. תחילת הכרונולוגיה בתכניתו של מרדכי עמנואל נוח להקים מושבה יהודית במדינת ניו יורק (1825) ובמסעו הראשון של משה מונטיפיורי לארץ ישראל (1828).¹¹² להלן מובאת רשימה ארוכה ומפורטת של אישים, חיבורים¹¹³ ומוסדות שנוגעים במישורין או בעקיפין לנושא.

109 לאחר סיום הכנת לוח תרע"ג התפרסמו נתוני מפקד האוכלוסין בקיסרות האוסטרו־הונגרית מ־1910, ואלה הנוגעים ביהודים נוספו כנספח בעמ' XII-XI.

110 בלוח תרע"ג יש טבלה שמציגה חלוקה זו גם בהשוואה לפולין, פרוסיה, בוואריה ובולגריה (עמ' 39).

111 שני הנתונים האחרונים נמצאים בלוח תרע"ג.

112 כאמור, הכרונולוגיה הציונית בלוח הרוסי החלה בלידתו של משה מונטיפיורי.

113 כמו חיבורו של Joseph Salvador, *Histoire des institutions de Moïse et du peuple hébreu* (1828); ספרה של ג'ורג' אליז דניאל דירונדה (1875), שתורגם מיד לעברית ולידיש ועורר

מהקמת אגודות חובבי ציון ב־1881 והעלייה הראשונה האירועים נעשים סמוכים וצפופים יותר, ובהם פירוט ההתיישבות היהודית בארץ ישראל לצד עשייה ציונית ברחבי העולם. גם כאן נראה שכוונת העורך הייתה להציג חיבור כרונולוגי עצמאי של תולדות הציונות שאינו נופל בערכו הסגולי מתולדות עם ישראל. מיקומה של ראשית הציונות עשורים רבים לפני כינונה הרשמי 'ראימוץ' אישים לא יהודים שהתבטאו בזכות העם היהודי ומורשתו הלאומית תרמו לכוונה לשוות לציונות ערך מוסף של תנועה לאומית, דוגמת תנועות אחרות שהוקמו באירופה במאה ה־19, וכפרק חשוב בהתפתחות ההיסטוריה של עם ישראל.

שער הכרונולוגיות נעדר מלוחות תרע"ג ביידיש וברוסית, אולי מסיבה שלא היה מה לחדש בו מאז הלוח הקודם, ואולי מתוך הנחה שלוחות מסוג זה אינם מאבדים מערכם בתום השנה שנועדו לה מלכתחילה. השער השלישי בלוח תרע"ג יוחד לביוגרפיות קצרות של אנשי רוח ומנהיגים ציונים או קרובים לציונות, לרבות תצלומים אחדים. בלוח תרע"ב מידע זה נמצא בשער הרביעי. בשני הלוחות ביידיש וברוסית ערך את המידע הביוגרפי משה שאליט. בשני הלוחות פורסמו ביוגרפיות של ארבעים אישים, ובהם הרצל, ברנאר לזר, קלנימוס זאב ויסוצקי, הרב שמואל מוהוליבר, מיכאל ארלנגר (ארלנזה), אלכסנדר צדרבוים, שמואל הירשנברג, זלמן לבונטין ויחיאל צ'לנוב.¹¹⁴

לוח תרע"ב פירט וסקר בשער החמישי עשרה מוסדות וארגונים יהודיים בין־לאומיים (כגון אליאנס, יק"א, בני ברית וחברת מקיצי נדרמים), 27 מוסדות וארגונים לפי מדינות (רוסיה, גרמניה ואנגליה) וכן רשתות, מוסדות וארגונים יהודיים בארצות הברית. בתרע"ב לא צוין שם עורך לשער זה, אך בלוח תרע"ג ערך אותו משה שאליט (כך גם ברוסית), ושם הוא נקרא שער רביעי. נוסף על עשרת המוסדות והארגונים הבין־לאומיים נמנו בלוח זה 45 מוסדות וארגונים באותן מדינות שציינתי למעלה וגם בקיסרות האוסטרית¹¹⁵ ונוספו רשתות ארציות של ארגונים יהודיים בארצות הברית.

השער החמישי בלוח תרע"ג יוחד להגירה, וגם הוא נערך בידי משה שאליט (כך גם ברוסית). הובאו בו 15 טבלאות, ובהן נתונים סטטיסטיים על מאפייני ההגירה של היהודים, בעיקר לארצות הברית, אך גם לקנדה, לאנגליה ולארגנטינה.

השער השישי והאחרון בלוח תרע"ב יוחד לציונות וארץ ישראל. המידע על ארץ ישראל נערך בידי הד"ר יוסף לוריא, פעיל ציוני ועסקן תרבות, שעלה לארץ ישראל ב־1907 ושלה את דיווחו מיפו.¹¹⁶ בשער הובאו הסבר על הקונגרס הציוני, על תכנית בזל ועל מפעל

הדים. ראו: שמואל ורסס, **מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו**, מאגנס, ירושלים תשנ"ו, עמ' 406-425; ספרו של לורנס אוליפנט *The Land of Gilead: With Excursion in the Lebanon* (1879); או ספריו של הרב צבי קלישר, **אמונה ישראל ודרישת ציון** (1843) ועוד רבים אחרים.

114 יצוין שבלוח תרע"ב ביידיש פורסמו הביוגרפיות שהובאו בלוח תרע"א ברוסית, ובלוח תרע"ג ביידיש פורסמו הביוגרפיות שהובאו בלוח תרע"ב ברוסית. בתרע"ג לא פורסמו ביוגרפיות ברוסית.

115 מידע זה על אוסטריה פורסם בלוח הרוסי בתרע"ב בעריכת בך בורוכוב. בלוח תרע"ג הרוסי נוספה בהקשר זה סקירה מאת יצחק גרינבוים, על יהודי פולין (עמ' 105-111).

116 בלוח הרוסי לאותה שנה ערך חלק זה בוריס גולדברג.

השקל, ואחריו סקירה קצרה של 31 ארגונים ומוסדות שפעלו בארץ ישראל באותה עת. סקירה אחרת יוחדה ל־38 מושבות לפי חבלי הארץ, ובכלל זה מפה, סטטיסטיקה, מידע על מניות בנק אנגלו-פלשתינה וכתובות אגודות ציוניות במקומות שונים בעולם. בתרע"ג ערך את השער הזה (השביעי בו) בוריס גולדברג, עורך הלוח, ואת המידע על ארץ ישראל סיפק בצלאל יפה, חובב ציון ופעיל ציוני שעלה לארץ ישראל ב־1909, שימש מנהל חברת גאולה לרכישת קרקעות ולימים היה ראש ועד קהילת תל אביב וחבר הוועד הלאומי.¹¹⁷ על הארגונים שנמנו בתרע"ב נוספו כעת שמונה, ועל 38 המושבות – שתיים, ובכלל זה סקירה על תל אביב ועל הרצליה. מידע סטטיסטי בעל עניין שנוסף בלוח תרע"ג הציג מספרי מהגרים מרוסיה לארץ ישראל דרך נמל אודסה; יבוא ויצוא מנמל יפו; תרומות מחוץ לארץ למוסדות שונים בירושלים, לרבות כספי חלוקה וכן רשימת כתובות של ועדים ציוניים במקומות שונים. בסוף הלוח הרוסי הובא גם 'מדריך' על מידות ומשקולות בארץ ישראל ומוסדות חינוך בטורקיה.

לאחר הפסקה ממושכת, ובכללה שנות המלחמה, פורסם לקראת שנת תרע"ט (1919) הלוח האחרון של קדימה ברוסית בלבד. הפעם נדפס הלוח בפטרוגרד (סנקט פטרבורג). זה היה בתקופת מעבר שעוד הותר בה לדווח על פעילות ציונית ברוסיה, על הצהרת בלפור ועל ארגונים לעזרה ליהודים שנפגעו בשנות המלחמה.

סיכום

משנות השבעים של המאה ה־19 עד מלחמת העולם הראשונה פורסמו במרחבי תחום המושב עשרות לוחות שנה בידיש; אלה חרגו במידות משתנות מייעודו הבסיסי של לוח שנה (ציון נקודות זמן קבועות וחיוניות לזהות המשותפת של קהל היעד) והיו סוכני ידע שימושיים. נוסף על שורה ארוכה של 'מרכיבי יסוד', שכמה מהם, רובם או כולם הובאו בלוחות בידיש, נשאו רבים מהם צביון מקומי והופצו במרחב גאוגרפי מוגדר. מקצת הלוחות נועדו לתפוצה רחבה. עורכי הלוחות או המוציאים לאור ניצלו את המדיום המוכר כאמצעי זמין ונוח להרחבת אופקיהם של המשתמשים באמצאות מסירת ידע ומידע מגוון, הגשת דברי ספרות (איכותית או עממית) והעברת מסרים, גלויים או סמויים, בשלל נושאים, לרבות אידאולוגיים־פוליטיים. רוב הלוחות נועדו לקהל הרחב, הסקרן, שלא חשש להיחשף לתכנים חדשים. למרות העדפתה של התנועה הציונית את הלשון העברית בפנייתה לתומכיה, ואת לשונות הסביבה לשם פנייה אל האינטליגנציה היהודית, נראה שתומכיה ופעיליה 'בשטח' השכילו להבין שכדי להרחיב את השורות עליהם להגיע לציבור הרחב והמלומד פחות ולפנות אליו בלשונו המדוברת. לשם כך פעלו גם בתחילת המאה ה־20 הוצאות ספרים ייעודיות, כגון ציוניסטישע ביבליאָטעק (ספרייה ציונית, 1904-1903) בניהולו של אברהם לייב שלקוביץ (בן אביגדור) בוורשה, וציוניסטישטע

117 בלוח תרע"ג הרוסי היה אמור גולדברג לערוך גם את החלק הארץ־ישראלי.

קאָפּיקע ביבליאָטעק (ספריית אגורה ציונית, 1905-1914) בניהולו של הד"ר יוסף ספיר באודסה. עוד לפני ייסודן של הוצאות הספרים הללו ולפני פרסומם של עיתונים ראשונים ביידיש שתמכו בציונות, ובשלב מאוחר יותר, בד בבד עימם, מילא לוח השנה, ההכרחי לשמירת מעגל השנה היהודי, תפקיד חשוב בהפצת הרעיון הציוני וקירוב ההמון היהודי אליו. המשתמשים בלוחות הללו למדו על תחיית הלאומיות היהודית והשאיפה לממש רעיונות מעורפלים או דמיוניים, כגון 'לשנה הבאה בירושלים' הלכה למעשה מצד אחד ועל שנאת ישראל שלא תרפה עם חלוף הזמן או עם אימוץ תרבות זרה מצד אחר.

לא בכדי פורסמו הלוחות שציינתו למעלה בשלושה מרכזים של פעילות ציונית, לרבות קידום השימוש בעברית בחי היום-יום בכלל ובחינוך היהודי בפרט. מרכז אחד ממוקם בדרום הקיסרות, האחר – בצפון-מערבה, והשלישי – פחות או יותר על אם הדרך ביניהם. אודסה ווילנה היו מרכזי דפוס פעילים ששירתו מחברים אף שלא מבני המקום. גם אגודת ציון בפינסק נזקקה לשרותי הדפוס של וילנה כדי להדפיס שם את אחד מלוחותיה. כיושבי כרך צעיר וקוסמופוליטי הקדישו עורכי הלוחות האודסאיים מקום למגוון נושאים, נוסף על אלו הלאומיים. מעברה של הוצאת קדימה מאודסה לוילנה מייצג דינמיקה של עשייה ציונית במזרח אירופה באותן שנים, שהתאפיינה בין השאר במעברם של אישים, מוסדות ופרסומים ממקום למקום. פרסומו של לוח קדימה (והלוחות האחרים) משקף גם דינמיקה לשונית והכרה בחשיבות השימוש ביידיש, על אף ההסתייגות ממנה.

שלא כלוח הווילנאי וכאחד הלוחות שפורסמו באודסה, שם העיר אינו מצוין בכותרותיהם. לכן רק הלוחות מפינסק נשא צביון מקומי מובהק ומודע, וככאלה הם יכולים לשמש גם מקור להיכרות עם הקהילה המקומית ועם התנועה הציונית בה.

עורכי הלוחות, שלכל היותר פעלו בשורות אגודה ציונית מקומית, נמנעו מלהיכנס לגופן של מחלוקות וגישות בתנועה והסתפקו במסירת מידע מעודכן, למשל על הקונגרסים הציוניים, על אוצר התיישבות היהודים ועל קרן קיימת לישראל (גופים שכל יהודי יכול גם לתרום להם לפי יכולתיו) או על פעילותן של אגודות ציוניות במקומות שונים.¹¹⁸ תשומת לב מיוחדת נתנו העורכים לחשיפת קהל המעיינים בלוחות למימושה המעשי של האידאולוגיה באמצעות התיישבות בארץ ישראל, בעיבוד אדמתה והפרחתה ובנטיעת תקווה לעתיד אופטימי ואפשרי. כדי להבין טוב יותר את ייחודיותם של הלוחות הציוניים ואוהדי הציונות מן הראוי היה להשוותם ללוחות של התנועה הסוציאליסטית היהודית, שהשימוש ביידיש היה חלק מהאידאולוגיה שלה, אלא שמספרם של לוחות כאלה מהתקופה המדוברת שמצאתי עד כה דל מכדי לערוך השוואה מעין זו. יש מקום לשער כי בתור תנועה שתפיסת הזהות היהודית המשותפת שלה לא תאמה את התפיסה המסורתית של 'כלל ישראל', גם לוח השנה המסורתי התאים לה פחות ככלי להעברת מסריה הפוליטיים, אלא שהנחה זו עוד טעונה הוכחה.

118 הלוחות שפורסמו בלמברג מטעם הוועד המנהל של המפלגה הציונית שם (יידישער פֿאַלקספּאַלענדער בעריכת גרשום באָך, 1896-1912), כן שיתפו את הקוראים במחלקות שפרצו בתנועה באותן שנים, הן במישור האזורי הן בקרב מנהיגי התנועה, אלא שלוחות אלה דורשים דיון בפני עצמו.

רשימת לוחות השנה הנדונים במאמר לפי סדר הופעתם במאמר

- אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, דריטער יאָהרגאַנג: תר"ן, דפוס שולצה, אודסה 1889.
- אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, פֿערטער יאָהרגאַנג: תרנ"א, דפוס שולצה, אודסה 1890.
- אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, אַכטער יאָהרגאַנג: תרנ"ה, הוצאת האחים בלטיצקי, דפוס א. דוכנא, אודסה 1894.
- אברהם יצחק בוכבינדער, **דער יודישער פֿאַלקס־קאַלענדאַר**, צעהנטער יאָהרגאַנג: תרנ"ז, הוצאת האחים בלטיצקי, דפוס א. דוכנא, אודסה 1896.
- לוח 'ציון' לשנת ה'תרנ"ח לפ"ק, דפוס איסקוביץ וּבִלְינסון, אודסה 1897.
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ב לפ"ק, הוצאת בית מסחר הספרים של האחים בלטיצקי, דפוס אבא ב"ר מיכאל דוכנא, אודסה 1901 (על פי ההקדמה, שנה שלישית).
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ג לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, דפוס אבא ב"ר מיכאל דוכנא, אודסה 1902.
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ד לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, דפוס הלפרין ושווייצר, אודסה 1903.
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ה לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, אודסה 1904.
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ו לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, אודסה 1906.
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ז לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, אודסה 1907.
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרס"ט לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, אודסה [1908].
- דוד הורוויץ, **דער אָדעססער יודישער פֿאַלקס קאַלענדאַר**, אויף דעם יאָהר תרע"א לפ"ק, הוצאת האחים בלטיצקי, דפוס חיים הלפרין, אודסה [1910].
- בית ציון: **דער יודישער נאַציאָנאַל קלענדאַר**: תר"ס, רעדאַגירט פֿון נתן ראָזענבלום, הוצאת ב. צ., דפוס איסקוביץ וּבִלְינסון, אודסה 1899.
- נתן ראָזענבלום, **דער אָדעססער קאַלענדאַר**: אויפֿן יאָהר תרס"ב לפ"ק, הוצאת בית מסחר הספרים של יוסף חיים שוכמאן, דפוס גֶלְפִין ושווייצר, אודסה 1901.
- נתן ראָזענבלום, **דער אָדעססער קאַלענדאַר** אויף דעם יאָהר תרס"ג לפ"ק, הוצאת בית מסחר הספרים של יוסף חיים שוכמאן, דפוס גֶלְפִין ושווייצר, אודסה 1902.
- פינסקער שטאַדט־לוח**: אַ ליטעראַריש־פּראַקטישער קאַלענדאַר פֿיר פינסק־קאַרלניער יודישער געמיינדע, ערשטער יאָהרגאַנג: תרס"ג 1902-1903, הוצאת אגודת ציון בפינסק, דפוס הלטר ושותפיו, ורשה תרס"ג.
- פינסקער שטאַדט־לוח**: אַ ליטעראַריש־פּראַקטישער קאַלענדאַר פֿיר פינסק־קאַרלניער יודישער געמיינדע, צווייטער יאָהרגאַנג (תרס"ד), הוצאת אגודת ציון בפינסק, דפוס שרגא פייבל גרָבֶר, וילנה תרס"ד.

Evreiskii kalendar Kadima na 5670 [תר"ע] *god (1909-1910)*, pod redaktsiei B. A. Goldberga, Vilna: izdatelstvo 'Kadima', tipografia I. Pirozhnikova [1909].

Evreiskii kalendar Kadima na 5671 [תרע"א] *god (1910-1911)*, tipografia D. i Kh. Yalovtser 1910.

לוח קדימה תרע"ב (1911-1912), וילנה, הוצאת קדימה, דפוס ב. א. קלצקין [1911].

Evreiskii kalendar Kadima na 5672 [תרע"ב] *god (1911-1912)*, tipografia D. i Kh. Yalovtser 1911.

לוח קדימה תרע"ג (1912-1913), וילנה, ללא ציון מו"ל, דפוס ב. א. קלצקין [1912].

Evreiskii kalendar Kadima na 5673 [תרע"ג] *god (1912-1913)*, tipografia D. i Kh. Yalovtser 1912.

Evreiskii ezhegodnik Kadima na 1918-1919 g. [תרע"ט], pod redaktsiei B. A. Goldberga, Petrograd: izdatelstvo 'Kadima', tipografia Kadima 1918.